धिमाल लोक जीवन अध्ययन

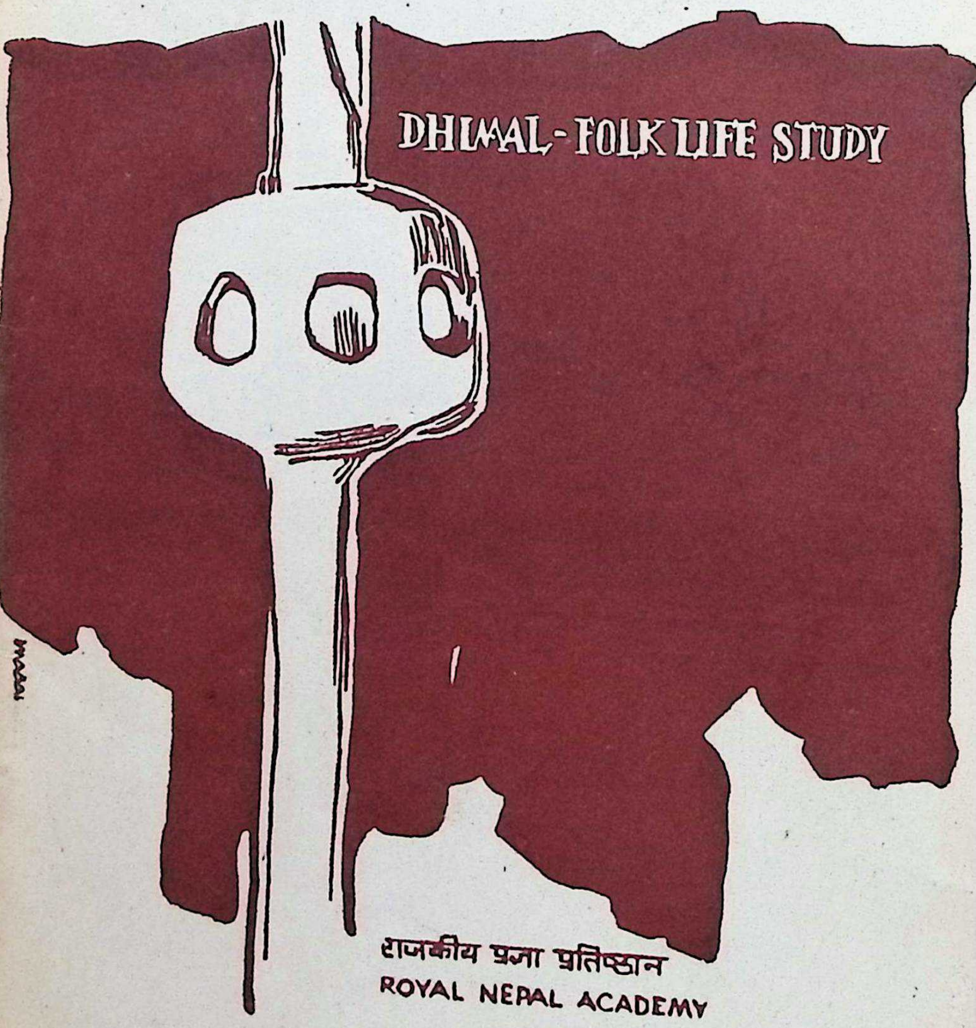

DHIMAL - FOLK LIFE STUDY

राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ROYAL NEPAL ACADEMY

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान,
लोक-संस्कृति विभागद्वारा सन्चालित

धिमाल लोक-जीवन अध्ययन

२०२९-३०

(माघ – वैशाख)

DHIMAL FOLK-LIFE STUDY

1973

(From Feb. to April)

SPONSORED BY ROYAL NEPAL ACADEMY

विषय-सूची

क) योजनाको संक्षिप्त परिचय

ख) अध्ययनका पक्षहरू

ग) अध्ययन पक्षका संक्षिप्त रूपरेखा

घ) संकलन र प्राप्ति

ङ) धिमाल लोक जीवनको परिच्चयात्मक टिपोट

१) जाति परिचय

२) भौगोलिक पृष्ठभूमि

३) गाउँ तथा घर

४) ऐतिहासिक पृष्ठभूभि

५) प्रजातीय लक्षण र शारीरिक विशेषता

६) भाषा

७) वेशभूषा तथा रूपसज्जा

८) लोकसाहित्य तथा संगीत

९) खाद्य तथा पेय

१०) भाँडा-कुँडा तथा हात-हतियार

११) परिवार तथा नाता-कुटुम्व

१२) सामाजिक संस्कार

१३) आर्थिक जीवन

१४) सामाजिक व्यवस्था र नियमहरू

१५) धार्मिक विश्वास तथा देवी-देवता

१६) चाड-पर्व

१७) ओझा-कर्म र औषधी-उपचार

१८) परिवर्तन

च) केही परिचयात्मक्ष तस्वीरहरू

धिमाल लोकजीवन अध्ययन योजना
२०२९-३०

योजनाको संक्षिप्त परिचय

लोकसंस्कृतिको क्षेत्रमा नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित लोकगीत, लोककथा, लोकविश्वास, रीतिरिवाज, चाडपर्व, भित्ती-चित्र आदिको छुट्टा-छुट्टै संकलन र अध्ययनमा मात्र सीमित नभई नेपाल अधिराज्यको विभिन्न भेकमा बसोबास गर्ने कुनै एक जाति बा स्थानको डक्कै लोकसंस्कृति तथा लोकजीवनको अध्ययन एवं अन्वेषण गर्ने नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको लोकसंस्कृति विभागको लक्ष्य अनुरूप 'धिमाल लोकजीवन अध्ययन' योजना २०२९–३० तर्जुमा गरिएको हो ।

नेपाली लोकजीवनसँग सम्बद्ध विशेषत: भाषा, साहित्य, कला, नाच, गीत, कथा, लोकोक्ति, वेशभूषा, गरगहना, चाडपर्व, जीवनचक्र, सामाजिक संस्कार, जातीय इतिहास, जातीय बनोट, धार्मिक परम्परा तथा विश्वास, गाउँ तथा घरको स्वरूप,

रीतिथिति, भौगोलिक पर्यावरण, आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक संस्थाहरू र अवस्था, शारीरिक वनोट आदिको समाजशास्त्रीय, मानवशास्त्रीय, भाषाशास्त्रीय, लोकशास्त्रीय तथा भूगोलशास्त्रीय दृष्टिकोणको आधारमा संकलन-अन्वेषण गरी निश्चित समयमा कार्य-क्षेत्रमा उपलब्ध सम्वन्धित विषयको तथ्याङ्क, जानकारी, प्रश्नोत्तर, अन्तरवार्ता, कागजात, जनश्रुति आदिको अध्ययनले नेपाली लोकजीवनको वास्तविकता तथा सही रूपलाई प्रकाशित गरी जातीय संस्कृतिको निर्माणमा उचित कदम चालेर सांस्कृतिक समन्वयको स्थापनाले राष्ट्रियतालाई अझै सवल र सक्षम तुल्याउने उद्देश्य अन्तर्गत यो योजना संचालित र संपादित भइरहेछ ।

पूर्वयोजनाअनुसार जातीय र राष्ट्रिय द्विपक्षीय दृष्टिकोणलाई अध्ययनको मुख्य उद्देश्य बनाई यो योजनाको कार्यान्वयन भएको छ । यी दृष्टिकोण विशेषज्ञहरूको विषयक्रमानुसार र साझा नेपाली हित, राष्ट्रिय एकता, विभिन्न सांस्कृतिक तह, जातीय स्थिति र अवस्थालाई ध्यानमा राखी तयार गरिएको हो ।

२०२९–३० को लोकजीवन अध्ययन अन्तर्गत पूर्व-नेपालको कोशी र मेची अञ्चलको मोरङ र झापा जिल्लाको चारकोशे झाडीको घाँचघाँचमा छरिएर वसोवास गर्ने अल्पसंख्यक मदेशका किराती भनिने धिमाल जातिलाई दमक पञ्चायतको ३ र ४ नं वडामा पर्ने उनीहरूको पुरानो गाउँलाई मुख्य केन्द्र बनाएर करीव तीन महीना अध्ययन गरिएको छ ।

लोकजीवनका विभिन्न पक्षलाई प्रामाणिक रूपले अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने क्रममा कार्यक्षेत्रमा आवश्यकतानुसार उपयोगमा ल्याउन पर्ने प्रचलित विभिन्न विधि, प्रविधि, र प्रश्नावलीहरूका अतिरिक्त अध्ययन-टोलीका सदस्यहरूले अध्ययन क्षेत्रमा जाँदा मानसिक रूपले आफूलाई तयार पार्न र आफ्नो कार्य सिद्ध गर्न ध्यान दिनुपर्ने तथ्य र निर्देशनहरूअनुसार कार्यक्षेत्रको कार्य समाप्त गरी

अध्ययन-टोली काठमाडौं फर्किसकेको छ। लोकजीवन अध्ययन योजनालाई सुनियोजित तथा वैज्ञानिक तुल्याउन अध्ययन गरिने जाति तथा स्थानको लोकजीवनलाई प्रतिनिधित्व गर्ने विभिन्न पक्षलाई एक-अर्कासँग छुट्ट्याई पाँच प्रमुख विषय अन्तर्गत पारेर अध्ययन गरिएको छ। अध्ययन-टोलीमा सम्वन्धित विषयका ५ विशेषज्ञहरू सम्मिलित छन्।

—

अध्ययनका पाँच पक्षहरू:-

(क) जातीय इतिहास तथा शारीरिक अवस्था अध्ययन

(ख) मानव-भूगोल अध्ययन

(ग) भाषिक अध्ययन

(घ) लोकवार्ता तथा साहित्यिक अध्ययन

(ङ) सामाजिक-सांस्कृतिक अध्ययन

अध्ययन-पक्षको संक्षिप्त रूपरेखा

(क) **जातीय इतिहास तथा शारीरिक अवस्था अध्ययन** अन्तर्गत धिमाल जातिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, उनीहरूको संसर्गमा आउने अन्य जातिहरूसँगको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा जातीय आधार तथा समानता र असमानता, अन्य किराती जातिहरूसँगको सम्वन्ध, जातीय वंशावली, पुर्ख्यौली-वस्ती, पेशा, भ्रमणशील प्रकृति, यसको कारण र असर, शारीरिक वनावट, अनुवंशात्मक प्रवृत्ति, धिमाल जातिको शारीरिक अवस्थामा परेको जैविक र भौगोलिक पर्यावरणको प्रभाव र यसबाट उत्पन्न असमानता र अपसार र वाह्य बैबाहिक सम्वन्धको प्रकार, कारण र असर आदिको अध्ययन गरिएको छ ।

(ख) **मानव-भूगोल अध्ययन** अन्तर्गत धिमाल वस्ती र गाउँमा पर्ने पञ्चायत र जिल्लाको भौगोलिक स्थिति, प्राकृतिक अवस्था र जमीनको बनोट, जलस्रोत, खेती-पाती, उद्योग-धन्दा, जीविकाको साधन, हावा-पानी, माटो, खनिज पदार्थ, बन-जंगल, रूख, विरुवा, पशुपंक्षी साथै

भौगोलिक पर्यावरणले धिमाल जातिको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक जीवन र धर्म, लवाइ-खुवाइ, स्वास्थ्य, आवागमन, जनसंख्या आदिमा परेको प्रभावको अध्ययन गरिएको छ ।

(ग) **भाषिक अध्ययन** अन्तर्गत धिमाली भाषाको ध्वनि-व्यवस्था, स्वर र व्यञ्जनका केही नमूना, भाषा वंशावली तथा अन्य भोट-बर्मेली भाषापरिवारको हिमाली समूहसँगका सम्बन्ध र स्थान, भाषिक संस्कृतीकरण र यसका स्रोतहरू, विभिन्न भावबोधक शब्द, धातु, प्रयोगवाची सर्वनाम, संबोधन आदिको रूप तथा आवश्यक शब्दहरूको संकलन, वाक्य-रचना, धिमाल भाषाको दुई रूप, धिमाल बोलीका केही सांस्कृतिक मानवशास्त्रीय पक्षहरू, धिमाल बोलीको तत्कालीन सामाजिक तथा भौगोलिक पृष्ठभूमिको अध्ययन गरिएको छ ।

(घ) **लोकवार्ता अध्ययन** अन्तर्गत धिमाल लोकगीत, लोककथा, लोकोक्ति, गाउँ-खाने कथा, लोकवाद्य, लोकविश्वास, सकुन-अपशकुन, रीतिरिवाज, चाडपर्व, वेशभूषा, गरगहना, औषधी-मुलो, धामी-झाँक्री, गालीगलोज तथा आशीर्वाद, शारीरिक श्रृङ्गार तथा केश-विन्यास, घर-सिँगार्ने विधि तथा लोककला, लोकनृत्य, नाटक, लोकअनुष्ठान तथा ग्रामीण देवी-देवता, जातीय टोटेम आदिका निषेधका रूपहरूको वर्गीकरण तथा सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा अध्ययन गरिएको छ ।

(ङ) सामाजिक-सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गत धिमाल गाउँको बनोट, बसाइँको ढाँचा, घरको किसिम र विशेषता, धिमाल जातिको सामाजिक रूपरेखा, परिवार तथा पारिवारिक वर्गीकरण र तिनको विशेषता, नाता-कुटुम्ब, जीवन चक्र, आर्थिक व्यवस्था र विभिन्न स्रोतहरू, ग्रामीण-राजनीतिका विभिन्न रूप र संस्थाहरू, धार्मिक विश्वास र विभिन्न देवी-देवता, ग्रामीण जीवनमा आएका राजनैतिक, सामाजिक तथा आर्थिक परिवर्तन आदिको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

—

संकलन र प्राप्ति

अध्ययन-टोलीले सम्वद्ध पक्षलाई आवश्यक लोक-जीवनको विभिन्न अवस्था र स्थितिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने तस्वीरहरू, भित्ति-चित्रहरू लिनु र उतार्नुको साथै कार्यक्षेत्रमा उपलब्ध केही जातीय इतिहास तथा लोकवार्ता-सम्वन्धी वस्तु, लुगाफाटा, ग्राम थानमा चढाइएका पुराना माटाका हात्ती, घोडाका मूर्तिहरू र लोक-वाद्यहरूको पनि संकलन गरेको छ । यसै गरी धिमाल वस्तीको ढाँचा तथा धिमाल बसोवासित क्षेत्रको मानचित्र, ८३ घरको आवश्यक सांख्यिक तथ्यांक, विभिन्न उमेर-समूहको २०६ मानवशास्त्रीय तथ्यांक, धिमाल भाषाको करीव २००० आवश्यक शब्दावली, जातीय इतिहास तथा लोकवार्ता-सम्वन्धी गाउँका आधिकारिक व्यक्ति र बूढापाकासँग लिएको १२ अन्तरवार्ता, हस्तलिखित कागजात र सम्वन्धित पर्चाहरू, ६० ओटा लामा-छोटा लोक-कथाहरू, ८ लामा 'जारीसोन' गीत र अन्य फुर्मासी गीतहरू, करीव ३५० नालचापाका (गाउँखाने कथा), सामाजिक पृष्ठभूमि सहितको ५० धिमाल लोकोक्ति, सामाजिक संस्कार-सम्वन्धी सहभागी अवलोकनको केही विवरण र अन्य आर्थिक, सांस्कृतिक, तथा भाषिक तथ्यांकहरू पनि जम्मा गरिएका छन् । भाषा तथा लोकवार्तासँग सम्वन्धित वस्तुहरू धेरैजसो टेपमा संकलित र सुरक्षित छन् । अध्ययन-टोली सम्वन्धित विषयको सचित्र पुस्तक उपलब्ध गराउन संलग्न छ ।

धिमाल लोकजीवनको परिचयात्मक टिपोट

१. जाति-परिचय

१. १. **नामः** लोकजीवन अध्ययन योजनामा परेको जातिको नाम 'धिमाल' हो। धिमाल भाषामा 'धिमाल' शब्दको कुनै स्पष्ट अर्थ खुल्दैन । छिमेकी थारू र राजवंशी जातिहरू धिमाललाई 'ढेमाल' भन्दछन् । अर्का छिमेकी मेचेहरू धिमाललाई 'हाइको' भन्दछन् । माइ (कनकाइ) खोला पूर्वका धिमालहरू आफूलाई 'मल्लिक' पनि भन्ने गर्दछन् । धिमालहरू मदेस बसेर पनि 'मदिसे' भनिमाग्न चाँहदैनन् । यिनीहरू पहाडवाट आएका मानिसहरूलाई 'पहाडे', राजवंशी र थारूलाई 'मदिसे' र दक्षिणतिरवाट आएका अन्य जातिहरू जस्तै– सतार, मुशहर, बाँतर, हारी आदिलाई 'देशी' भन्ने गर्दछन् । पहाडका वाहुन र क्षेत्री जातिमा पनि 'धिमाल' थर भएको बुझिएको छ । बहुसंख्यक धिमालहरू आफ्नो नाम, थर र उमेर सही रूपमा बताउन सक्दैनन् ।

१. २. **थरः** धिमालहरू आफूलाई विभिन्न थरहरू जस्तैः दोगें, दिङ, तालिपा, हर्दिया नुनिया, लेम्बाङ, बंगलाइती, तेग्रे, थारू, राथुम, लातेर, कशेर, जोगी आदिमा विभक्त गर्दछन् । केही थरहरू (जस्तैः दोगें, दिङ, लातेर, नुनिया)का उप-थरहरू पनि छन् । उनीहरूको भनाइमा थर एउटा न्यूनतम वाह्य बैवाहिक एकाई हो, तर व्यवहारमा यस्तो नभएको देखिएको छ। 'थर' र 'हाड' शब्दहरू धिमाल जातिमा एउटै एकाईको लागि प्रयोग गरिन्छन् । प्रत्येक थरको आफ्नै प्रकारको वर्जन छन् । प्रायः थरहरू एक-अर्कोसँग मृत्यु-संस्कारका कर्ममा छुट्टिन्छन् ।

१. ३. **जनसंख्याः** २०१५ सालमा नेपाल सरकारबाट मातृभाषाको आधारमा लिइएको जनसंख्या-विवरणमा धिमालहरूको संख्या ५६७१ देखाइएको छ । यस पछि मातृभाषाकै आधारमा लिइएको सबैभन्दा पछिल्लो प्रकाशित जनगणनाअनुसार नेपालभित्र धिमालहरूको जनसंख्या झापामा ३५२९ र मोरंग (तत्कालीन विराटनगर)मा ४६५९ गरी जम्मा ८१८८ (राष्ट्रिय जनगणना, द्वितीय भाग, २०१८) लेखिएको छ । यसरी धिमालको जनसंख्या नेपालको कुल आवादीमा १ प्रतिशतभन्दा धेरै कम देखिन्छ। २०२८ सालमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले लिएको जनसंख्या-तथ्यांकमा धिमालको बेग्लै जनसंख्या लिइएको छैन ।

१. ४. **बसोबासित क्षेत्रः** नेपाल भित्रका धिमालहरू आफ्नो जातिको बसोवास-क्षेत्रको ४-किल्ला यसरी बाँढ्छन्—

तीसाङ (लोहोन्द्रा) खोला पूर्व, मेची खोला पश्चिम, ववियो विर्तालेती गोविन्दपूर उत्तर र माल लाख सीमाना दक्षिण । यस ४-किल्लाको क्षेत्रभित्र धिमाल जातिहरू झापा जिल्लाको १३ पञ्चायत र मोरंग जिल्लाको १४ पञ्चायत गरी २७ पञ्चायतमा छरिएर वसेका छन् । यस क्षेत्र वाहेक नेपालको अरू कुनै भागमा धिमालहरू पाइँदैनन् । नेपालको राजनैतिक सीमानादेखि वाहिर धिमालहरू पश्चिम बंगालको सिलगुडी, जलपाइगुडी क्षेत्रको मालावारी, पाटाजोत, बाँदर-वस्ती, चेङ्गाधारी, चोखुजोत गाउँहरूमा र केही घर आसाममासम्म पुगेको थाहा भएको छ ।

२. भौगोलिक पृष्ठभूमि

२. १. प्राकृतिक बनोटः धिमाल जाति नेपालमा सुदूर पूर्वान्चल कोशी तथा मेचीमा पर्ने क्रमशः मोरंग र झापा जिल्लामा वसोवास गर्दछन् । यो क्षेत्र तराई कछाडको चारकोशे झाडी वरिपरि पूर्व-पश्चिम भएर फैलेको छ । धिमाल वसोवासित क्षेत्र चुरे पर्वत-मालाको फेदी, भावर छेउमा पर्दछ । प्राकृतिक वनावटमा यो क्षेत्र समतल मैदान छ र यसको ढाल उत्तर-दक्षिण परेको छ । त्यसैले चुरे पर्वत-मालाबाट निस्कने नदी-नाला उत्तरवाट दक्षिणतर्फ वगेका छन् । भौगोलिक दृष्टिले यो क्षेत्र गंगा-मैदानको फैलावटको उत्तर-पूर्वी सीमानामा पर्दछ । नदीहरूले वगाइल्याएका पाँगा माटोले बनेको यहाँको जमिनमा उर्बराशक्ति प्रशस्त छ ।

२. २. **माटो:** नदीले वगाएर ल्याई थुपारेको माटो हुनाले यस क्षेत्रको माटोलाई साधारणत: पाँगा माटो भन्न सकिन्छ । यसमा आलकालिको मात्रा वढी पाइन्छ। यहाँ पाइने विभिन्न माटोहरूमा विशेषत: रातो-माटो, कालो-माटो, चिप्लो-माटो, वालुवा, फोस्को – माटो, लिसाइलो आदि प्रमुख छन् । खेतीको दृष्टिकोणले यी माटोहरूमध्ये कालो, चिप्लो र पाक असल छन् ।

२. ३. **हावापानी:** यहाँको हावा-पानी अर्घोष्ण-आर्द्र छ। यहाँ विशेष गर्मी हुनुको साथै प्रशस्त पानी पर्दछ। वर्षा दक्षिण-पूर्व मनसूनद्वारा हुन्छ । गृष्ममा यहाँको तापक्रम करीव ३६,३७ सेन्टीग्रेड पुग्छ भने जाडोमा ४,५ सेन्टीग्रेड तल ओर्लन्छ। यहाँको वार्षिक सालाखाला वर्षा २८३४ मि. मि. हुन आउँछ ।

२. ४. **वनस्पति तथा जीव-जन्तु:** अर्घोष्ण हावा-पानी अनुसार यस क्षेत्रमा उष्णप्रदेशीय सदावहार जंगल पाइन्छ । यी जंगलहरू आर्थिक दृष्टिकोणले धेरै लाभदायक छन् । यहाँको उल्लेखनीय जंगल चारकोशे झाडी नै हो जहाँ मूल्यवान साल, सिसौ, खयर, सिमल, कालीकाठ, वाँस, आदि पाइन्छन् । तर यता केही समयदेखि जथाभावी जंगल फाँडी वस्ती वसेको र खेती गरेकोले जंगल नष्टप्राय भैसकेको छ । यहाँका जन्तुहरूको हकमा पहिले जंगल छँदा यहाँ वाघ, भालु, हात्ती, घोरल, चितुवा, मृग, वनेल, हरिण आदि मांसाहारी र तृणहारी जन्तुहरू प्रशस्त मात्रामा थिए तर अचेल जंगल मासिँदै गएको हुनाले धेरै कम भैसकेका छन् ।

३. गाउँ तथा घर

३. १. **गाउँ:** धिमाल आफ्ना गाउँलाई नयाँ वा पुरानो गाउँ अथवा वस्ती भनी छुट्ट्याउँछन् । धिमालका पिता-पुर्खादेखि नै वसेको गाउँलाई पुरानो र हाल नयाँ आवाद गरी वनाइएको गाउँलाई नयाँ गाउँ वा वस्ती भन्ने चलन छ । धिमाल गाउँको तराईका धेरै गाउँहरूसँग समानता भए पनि देख्ने बित्तिकै 'यो धिमाल गाउँ हो' भन्ने कुरा प्रष्टै छुट्ट्याउन सकिन्छ । यिनीहरूको गाउँभित्र खास अरू जातिको वसोवास देखिंदैन । यसको साथसाथै धिमालको घर तथा गाउँ वरिपरि फल-फूल लगाई बर-वगैंचा सिंगारिएको उति पाइँदैन । धिमाल गाउँ एउटा घरहरूको समूह भएको गाउँ हो जहाँ धेरै घरहरू एकै ठाउँमा जुरूम्म भएर वसेका छन् । यसरी जुरूम्म वसेका घरहरूमा ३।४ घर-देखि लिएर २०।२२ घरसम्म पाइएको छ ।

३. २. **घर:** धिमालको घर प्रायः १-तले केही अग्लो पिंढी उठाएको सफा-सुग्घर हुन्छ । घरका भित्ता तथा ढोकामा रंग-विरंगका बुट्टाहरूले (खास गरेर सूर्य, चराचुरूङ्गी तथा फूलहरू) सिंगारिएको हुन्छ । धिमाल जातिको देवता भएको घर (साको दीर) मूल घर हुन्छ र यो जहिले पनि पूर्व-फर्केको हुनुपर्छ । भान्सा-घर कहिले घरदेखि अलग्गै र कहिले मूल-घरको एक कुनामा हुन्छ । गोदामघर, गोठघर, सुंगुरको खोर तथा कुखुराको खोर मूल-घरदेखि केही टाढा भिन्दा-भिन्दै ठाउँमा वनाइन्छ ।

४. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

४. १. **धिमाल र अरू किराती:** धिमाल जाति आफूलाई किराती भन्दछन् । ईसापूर्व १००० वर्षभन्दा धेरै पहिले (सम्भवत: आर्यहरूको भारत आगमनभन्दा निकै अघि) भारतीय उपमहाद्वीपको उत्तरी र उत्तर-पूर्वी हिमालय क्षेत्रमा आएर बसेका किरातीहरूको एक शाखामा धिमालहरू पर्दछन् । जनश्रुतिमा आधारित वंशावलीमा धिमालहरू किरातइङ्वाका १० भाइ-छोरामध्ये कान्छो थाङ्दावाका जेठा-छोरा धिकोम्पाका सन्तान हुन् भनी भनिएको छ। धिमालहरू किरात जातिमा पनि लिम्बूलाई सबैभन्दा नजिकको दाजु-भाइ भन्दछन्; यसवारे एउटा कथा छ— "कुनै समयमा दुई दाजु-भाइ तीर्थ गर्न काशी गएर फर्कंदा कुनै कारणवश भाइ पछि परेछन् । दाजुले केराको बोट र वोहोरीको रूख काट्दै अघि पहाड आई लिम्बू भएछन् । भाइले केराको टुसा लामो पलाइ-सकेको र वोहोरीको रूख कालो भइसकेको देखी हतास भएर तराईमै बसी धिमाल भएका रहेछन् ।" धिमाल जातिमा पाइने यो 'केराको बोट र वोहोरीको रूख' लोककथा नेपालको पहाड र तराईमा वसोबास गर्ने जातिदेखि लिएर आसाम, वर्मासम्मका किराती जातिमा प्रचलित छ ।

४. २. **पुर्खा र पुर्ख्यौली बस्ती:** धिमालहरू यस इलाकामा कहिले र कहाँवाट आए ? यिनका पुर्खा को थिए ? भन्ने विभिन्न प्रश्नहरूको उत्तर हामीले उत्तरी र

उत्तर-पूर्वी हिमालयमा आएका किरातीहरूको इतिहासमा खोज्नुपर्ने देखिन्छ । १० औं शताब्दी ईसापूर्वतिर किरात र आर्य जातिहरूको सम्पर्क रहेको कुरा संस्कृत ग्रन्थहरूमा पाइन्छ । किरातीहरूकै शाखामा आउने मेचे, कोचे, थारू आदि जाति झैं धिमाल पनि तराईमा आदि कालदेखि वसोवास गर्दै आएको अनुमान लगाइन्छ; धिमालहरू पनि त्यसै भन्छन् ।

हालमा धिमालहरू मेचीदेखि पूर्व आसाम सम्म पाइए पनि यिनीहरू पहिला माइ (कनकाइ) पश्चिममा केन्द्रित थिए । आजकल लोहोन्द्रा खोला-भन्दा पश्चिममा धिमाल बस्ती पाइँदैनन् तर यसभन्दा पश्चिम कोशी नदीसम्म धिमालहरू थिए भनी धिमाल-हरू भन्छन् । यसवाट धिमालहरू पश्चिमवाट पूर्वतिर बसाइँ सर्दै गएको र अझै जाँदै गरेको क्रम बुझिन्छ ।

४. ३. **भ्रमणशील प्रकृति र यसका कारणहरू**: धिमालहरू वि. सं. १९७० भन्दा पहिलेसम्म अर्ध-भ्रमणशील जस्तै थिए । उनीहरू एक ठाउँमा ४।५ वर्षभन्दा बढ्ता बस्दैनथे । जंगल प्रशस्त भएको र जनसंख्या-घनत्व कम भएकोले यसरी बसाइँ सरिरहनु संभव थियो । यस बाहेक भ्रमणशील हुनुका अरू पनि विभिन्न कारणहरू छन्– जस्तैः रोग; ४।५ वर्ष एक ठाउँमा कम उब्जा हुनु; आगो; जंगली पशुको डर; जनसंख्यामा वृद्धि आदि । १९७० साल पछि जंगल विस्तारै आवाद हुनथाल्यो, औलो कम लाग्न थाल्यो । विभिन्न क्षेत्रबाट मानिसहरू

तराईमा ओर्लन थाले । धिमालहरूलाई पनि एकै ठाउँमा स्थायी रूपले खेती गरी बस्न वाध्य हुनु पऱ्यो । २०२१ सालतिर औलो उन्मूलन योजना यस भेकमा लागु गरिएपछि तराईको जनसंख्यामा झन् वृद्धि भयो । महेन्द्र (पूर्व-पश्चिम) राजमार्गले धिमाल जातिको जीवनमा झन् ठूलो परिवर्तन ल्याइरहेछ ।

५. प्रजातीय लक्षण तथा शारीरिक विशेषता

५. १. शारीरिक बनावट: शारीरिक वनावटको दृष्टिले धिमाल जाति मंगोल स्कन्धका हिन्द-मंगोल शाखामा पर्दछन् । हिन्द-मंगोल प्रजातिमा पाइने गुणहरू यस जातिमा पनि पाइन्छन् । जैविक तथा भौगोलिक पर्यावरणको असरमा केही शारीरिक तथा वंशात्मक गुणहरूमा परिवर्तन भने आएको छ । गाढा खैरो शरीरको रंग; कालो तर वाक्लो र खस्रो केश; दाह्री-जुंगा र शरीरको रौं कम भएको; साना-साना आँखा, पातला आँखीभौं र परेला, आँखाका माथिल्लो ढकनीमा मंगोल-पत्र भएको; छोटो, होचो र तल केही फुकेको नाक, नाकका ठूला-ठूला प्वालहरू; मध्यम वा केही मोटो ओठ; प्राय: लामा र पातला कान; गोलो चिउँडो; वोसो भएको गाला; टम्म कसिएको शरीर र औसत राई लिम्बुभन्दा केही अग्लो कद आदि नै यिनीहरूको शारीरिक बनावटका संक्षिप्त वर्णन हुन् ।

५. २. वंशात्मक गुणहरू: वंशात्मक गुणहरूमा पनि धिमाल

जाति भारतीय उपमहाद्वीपको उत्तरी तथा उत्तर-पूर्वी हिमाली भेकमा पाइने मंगोल स्कन्धका जातिहरूसँग मिल्दछन् । हातमा पाइने 'अनुप्रस्थ रेखा' यो जातिमा निकै प्रतिशतमा पाइन्छ । कानमा उम्रने कालो प्रकारको रौं अरू मंगोल जातिमा जस्तै नगण्य प्रतिशतमा पाइन्छ । यसरी नै जिब्रो चलाउनु, हात जोड्नु, हात बाँध्नु आदिमा पनि धिमालहरू मंगोल जातिहरूसँग मिल्दछन् ।

६. भाषा

६. १. **परिचय र परिवार:** धिमालहरू बोलचालमा सीमित धिमाली भाषा बोल्दछन् । आफ्नो लिपि नभएकोले धिमाल भाषामा कुनै पनि लेखोट उपलब्ध छैन । आवश्यक परे उनीहरू देवनागरी लिपि नै प्रयोगमा ल्याउँछन् । पारिवारिक वर्गीकरण गर्दा ग्रिहर्सन र कोनोले यो भाषालाई तिब्बत-वर्मेली परिवारको जटिल सार्वनामिक हिमाली समूहमा राखेका छन् भने रोफरले चीन-तिब्वती परिवारको बोधिक विभाजनमा पारेका छन् । एस. के. चटर्जीअनुसार भोट-वर्मेली हिमाली समूहमै पर्दछ तर पर्ल. के बेनेडिक्टले भने चीन-तिब्वती परिवारको तिब्बत-वर्मेली शाखाको अवोर मिरी डाफला समूहको मानेका छन् ।

६. २. **भाषिक विभिन्नता:** माइ खोलाले विभाजित गरेको भौगोलिक पृष्ठभूमिमा धिमाल भाषाका दुई भाषिका

छन् । यी भाषिकाहरू परस्परमा बुझ्न-सकिने छन् । पूर्वीय भाषिका राजवंशी-वोलीबाट अत्यधिक प्रभावित छ भने पश्चिमी भाषिका थारू-वोलीको निकट सम्पर्कमा छ ।

६. ३. **रूप तथा ध्वनि:** सार्वनामिक धिमाल भाषा रूपात्मक अध्ययन तथा विश्लेषणका निमित्त एउटा हाँक प्रतीत हुन्छ । धिमाल ध्वनिहरू नेपाली भाषाभाषीका लागि अपरिचित र नौला छैनन्; र पनि यसका ध्वनि-संरचना र व्यवस्थाहरू अध्ययनको निमित्त चाख-लाग्दा छन् । कण्ठयध्वनिका प्रचुरता धिमाल वोलीको उल्लेखनीय विशेषता हो । यो एउटा ध्वनिमूलक भाषा हो भनी गम्भीर आशंका गरिएको छ । धिमाल ध्वनि-व्यवस्थामा नेपाली ध्वनिहरू परिवार-स्थान ओगट्न बीच-बीचमा आउँछन् ।

धिमालहरू दुई-भाषी भएर जन्मछन् । नेपाली उनीहरूको दोस्रो भाषा हो। त्यसैले धिमाल वोलीमा पैंचो लिइएका नेपाली शब्द र ध्वनिहरू प्रशस्त हुनका साथै प्रष्ट ठम्याउन सकिने पनि छन् । रिट्रोफ्लेक्स (मूर्धन्य) नभएका ध्वनि धिमाल भाषामा विस्तार देखापर्न लागिरहेछन् । कम प्रयोगमा आउने आफलिएका धिमाली शब्दहरूको ठाउँ द्रुत गतिले क्रियाशील सजिला नेपाली शब्दहरूले लिँदैछन् ।

७. वेश-भूषा तथा रूपसज्जा

७. १. **पोशाक:** प्राकृत वनोट तथा भौगोलिक हावापानी अनुसार धिमालहरूको आफ्नै प्रकारका लुगाफाटा

थिए। गरम ठाउँमा बस्ने धिमालहरूको धेरैजसो अंग खुला रहन्थ्यो। धिमाल लोग्नेमान्छेहरू अगाडि धारी (लगोंटी), लोखोन (भोटो), तुप्री (टोपी) लगाउँथे। कतै-कतै यी लुगा लगाएका धिमालहरू पाइए पनि अचेल बहुसंख्यक धिमालहरू दौरा-सुरूवाल, कोट, कमीज, धोती, कछाड लगाएका भेटिन्छन्। धिमाल स्वास्नीमान्छेहरू भने अझै पनि विना चोलो करीब ५-६ हातको छातीदेखि घूँडासम्म ढाक्ने एकसरो आफैंले बुनेको कपडा 'वोना' बेर्छन्। वोनाको नाम बुट्टाअनुसार नै इताङ्गी, पातलोइ, छामूठी, दावोना आदि छन्। यी सबै वोनाको पृष्ठभूमि कालो हुन्छ जसमा तेर्सो र ठाडो रातो-पहेंलो धर्का हुन्छन्। कहिले-काहीं धिमाल्नीहरू बजारमा किन्न पाइने कोचेनी वोना (राजवंशीले लाउने पेटानी) पनि लाउँछन्। जाडोमा आलगी वा धावा छातीका मध्यभागमा गाँठो पारेर ओढ्छन्। अचेल कोही-कोहीले 'जातीरी', 'विहेबारी' मा सारी चोलो लगाएको पनि देखिन्छ।

७. २. गरगहना: धिमाल लोग्नेमान्छेहरू 'आँखुटी' (औंठी) वाहेक अन्य खास गहना लाउँदैनन्। अघि-अघि त युवकहरू गिल्टी या चाँदीको गोटा, ठोका (चुरा), गाकली (कुण्डल) पनि लाउँथे। आइमाइहरूका अगाडिको गरगहना विशेषत: प्वाँलोको माला, नादोइ (कंपनीको टप), खुण्टिला (कानको माथिल्लो भागमा लाउने मुन्द्री), संखाइ, गिल्टीको ठोका, हारी आदि हुन्, तर अचेल सोना, टाकामाला, सिङ्ली, तिसे, गुली, काठी, विसमाला, गोजमाला, कोल्ली, हाँसुली,

चन्द्रहार, नाका मुन्द्री, पात, ठोका, खाँरू, आँखुटी आदि वढ्ता प्रचलनमा छन् । धिमालहरूमा सुनको चलन कम छ । उनीहरू आफ्ना गरगहना विशेषत: चाँदीको बनाउँछन् । हुने-खाने धिमाल्नी विहे वा जातिरीमा आफ्ना जीउमा १५००-२००० तोला-सम्मको गहना लाउँदथे तर अचेल यसरी गहना लाउने चलन एकदम घटिसकेको छ ।

७. ३. **केश-विन्यास र रूपसज्जा:** धिमाल्नीहरू केश-विन्यासमा विशेष रुचि राख्दछन् । उनीहरूले कपाल फुकाएर छोडेको उति पाइँदैन । कपालको जुरोलाई धिमाल भाषामा 'खोपा' भनिन्छ । खोपा निकै प्रकारका हुन्छन् । तीमध्ये उल्लेखनीय खोपाहरू हुन्– जुर खोपा, लोताङ खोपा, विन्दा खोपा, साइतर खोपा, पेल्लाङ खोपा, नोका खोपा । धिमाल्नीहरू 'जुरखोपा' वढी बनाउँछन् । धिमाल्नीहरूको कपाल-कोराइवाट उनीहरूलाई अन्य जातिवाट अलग्ग छुट्टयाउन सकिन्छ । धिमाल आइमाइहरू सकभर सिउर काट्दैनन्, काटिहाले पनि दुइतिर नफर्काई सपक्क मास्तिर फर्काएर कोर्छन् । जुरखोपा बनाउँदा मिलाएर कहिलेकाहीं फूल लाए पनि विशेष अवसर विहेवटुलमा वोजोको पात लाउने गर्दछन् ।

धिमाल आइमाइहरू आफूलाई सिंगार्न टिका लाउँदैनन् । वरु आफ्नो नाङ्गै हात-खुट्टा तथा छातीमा चोका (गोद्ना) खोप्दछन् । 'चोका' को प्रयोगमा केवल सौन्दर्यानुभूति मात्र नभएर लोक विश्वास पनि निहित छ । मर्दा 'चोक' मात्र आफ्नो

साथमा जान्छ भन्ने उनीहरुको विश्वास छ ।

८. लोकसाहित्य तथा संगीत

८. १. **लोकगीत**: धिमालहरू गीतप्रेमी जाति त हुन्, तर धिमाल लोक-गीतमा लयात्मक विविधता कम देखिन्छ । यसको कारण सोध्दा धिमालहरू सरस्वतीले गीत बाँड्दा आफूले चिण्डो लिएर थापेको, त्यो पनि जाँडले मात्तिदा थाम्न नसकी बाटोमा फुटेकोले केवल 'जारी सोना' बाँकी रहेको बताउँछन् । त्यसैले उनीहरूको गीतको शुरू र अन्त्यमा 'जारी सोना' हुन्छ । धिमालहरू 'जारी सोना'देखि अरूलाई गीत भन्न उति मन पनि पराउँदैनन् । 'जारी सोना' बसेर गाइने हुनाले बैठंगी रूपमा पनि प्रसिद्ध छ । उनीहरूको गीत-गाउने विशेष अवसर विहे-बटुलो, असारे-पूजा र पार्वा (तिहार) हो । 'जारी सोना' दोहरी गाउन थालेपछि धिमाल गायक-गायिकाहरू दिन-रात एक बनाउँछन्; अन्य लोकगीतमा तुरिया र पोटोका पारा विशेष उल्लेखनीय छन् ।

८. २. **लोककथा**: धिमाल लोकजीवनमा लोककथा भन्ने र सुन्ने चलन निकै नै छ । कथालाई उनीहरू 'निङ्का' भन्ने गर्छन् । कामको बेला–विहान दिउँसो–कथा भन्ने चलन राम्रो मानिँदैन; कथालाई साँझ र रात नै सुहाउँदो छ । लोककथाकै माध्यमबाट धिमाल बाल-वालिकाहरू आफ्ना अग्रजहरूबाट शिक्षा-दीक्षा, मनोरन्जन प्राप्त गर्ने गर्छन् । कथाहरूमा विभिन्न थरको

उत्पत्ति, अन्य किराती शाखासँगको आफ्नो वियोग, बुद्धि-विवेक, न्याय, इन्साफ, पशुपंक्षी तथा जनावर, भूतप्रेत, टुहुराको दु:ख, पराक्रम आदिको बयान र उल्लेख पाइन्छ । चलाखीका धिमाल लोककथामा मंगोलजातीय प्रछाप देखिन्छ । कल्पना-अनुप्राणित धिमाल लोककथामा ऐतिहासिक तथा पौराणिक घटना र व्यक्ति अलौकिक हुन पुगेका छन् । पंचतंत्र, जातक, पुराण आदिका प्राचीन कथाहरू धिमाल जातिमा पुग्दा जातीय र स्थानीय अन्तरले नौला हुन पुगेका छन् । धिमाल लोककथामा चारित्रिक अध्ययन नभएर घटनाको तारतम्य बढी हुनु स्वाभाविक छ ।

८ ३. **लोकोक्ति तथा गाउँखाने कथा:** धिमालहरू बोलचालको भाषामा आफ्नो विचार तथा तर्कलाई धारिलो बनाउन लोकोक्तिको प्रयोग गर्छन् । प्रयोग गरिएका लोकोक्तिको संख्या प्रशस्त नभएपनि तिनको प्रथम प्रयोगको सामाजिक तथा ऐतिहासिक आधार अत्यन्त घतलाग्दो हुनाको साथै धिमाल सामाजिक चेनको क्रमिक विकास पैल्याउन उपयोगी छन् । गाउँखाने कथा धिमालहरुमा अत्यन्त लोकप्रिय छ । गाउँखाने कथाको प्रचलन कुनै उमेर र लिङ्गमा सीमित छन । गाउँखाने कथा पनि दिउँसो भन्न हुँदेन भन्ने धिमालहरूको विश्वास छ । गाउँखाने कथामा धिमाल लोकजीवनमा प्रयोग हुने वस्तुभाउ, चीजवीज आदि नै प्रायश: सोधिन्छन् । धिमाल गाउँखाने कथामा कि अर्थ फुकाउनु पर्छ कि गाउँख्वाउँनु पर्छ, थोत्रे डोको वोकाउन पाइँदैन ।

८. ४ **लोक-नृत्य:** धिमाल नृत्यका निश्चित नियमहरू थिए; तर ती नियमहरू अचेल उति पालन गरिंदैनन् । धिमालहरू नाच विशेषत: पार्वा (तिहार)मा गर्छन् । अगाडि यो नाच औंशीमा थालेर पूर्णेमा तुरिने गरिन्थ्यो । नाचका विभिन्न मुद्रा र अवस्थाहरू छन् । तीमध्ये 'पोया पोको' (पोया माछा सोहोर्ने), उतुङ्गा (उफ्रने), विन्दा हेका (हिलो छ्याप्तै) आदि त अझै पनि जीवित छन् । धिमाल नर्तक या नर्तकी घावा या आलगी (बुनेको वर्को) ले दुलहीले झैं घुम्टो हालेर, दुबैहात फैलाई केराको पात हावामा हल्ले झैं मन्द गतिले नाच्छन् । गति विस्तार चर्काउँदै तालअनुसार नतर्क-नर्तकी तथा वादकहरू गोलाकार रूपमा उफ्रँदै घुम्ने पनि गर्छन् । नाचको विषयमा सोधपुछ गर्दा धिमाल बूढाबूढी हल्लेको केराको पातको नक्कल गरेर नाच्न सिकेको कुरा धक नमानी भन्छन् ।

८. ५. **लोक-वाद्य:** धिमाल लोकनृत्यमा प्रयुक्त कुनै पनि वाद्यको जोडी मिलाउनु आवश्यक ठानिन्छ । धिमाल लोकनृत्यमा विशेषत: एक जोडी ढाले (च्याब्र ुङ), एक जोडी गोमना (मुर्चुङ्गा), एक जोडी उर्नी (एकतारे रेटेर वजाउने वाजा) आवश्यक हुन्छ । यी वाद्यहरूको जोडी मिलाउँदा 'डोका' (भाले) तथा 'माइनी' पोथी स्वरको सन्तुलन तथा समन्वय कायम गरिन्छ । यीदेखि वाहेक धिमाल समाजमा प्रचलित अन्य वाद्य हुन्–तुम्काइ, दोदरा, सेरेन्जा, वासुली आदि । तुम्काइको प्रचलन वनाउने मान्छेको अभावले

एकदम घटिसकेको छ । दोदरा तथा सेरेन्जाको प्रचलन पनि पश्चिमतिर उति देखिएन । ढोल (ढाले)को प्रयोग सामाजिक अनुष्ठान विहेवटुलो मृत्यु-संस्कार, आदिमा पनि गरिंदो रहेछ । यी लोक-वाद्यहरू मध्ये ढोल, उर्नी, गोमना आदिमा वजाउने पारालाई धिमालहरू 'पोदो' भन्ने गर्छन् । यी पोदोहरू निक्कै भएको कुरा धिमाल वादक तथा गायकहरू बताउँछन् तर उनीहरूसँग २०,२५,–२०, २५ मात्र वाँकी रहेका छन् ।

९. खाद्य तथा पेय

९. १. **खाना:** धिमालको खाना सबै मिलाएर हेर्ने हो भने एकदम सामान्य छ । खानामा भात, दाल र तरकारी मात्र छ । अचार खाने चलन धिमालमा देखिंदैन । केही समय अगाडि दाल तथा तरकारीमा प्रशस्त चिराइतो मिसाएर खाने चलन थियो तर हाल चलन-चल्तीमा त्यसको एकदम कम प्रयोग गरिन्छ । मसला, तेल, दूध, दही धिमालहरू अझै पनि दैनिक जीवनमा धेरै नै कम प्रयोग गर्छन् । मांसाहारी धिमालहरू सबै जन्तुको मासुभन्दा गोहोरोलाई प्रमुखता दिई खान रुचाउंछन् ।

खास उत्सव तथा कोसेली रूपमा 'चिचरी', 'वागिया तोले' आदिको प्रयोग गरिन्छ । चिचरी वनाउँदा चामल र वागिया तोले वनाउँदा चामलको पीठो बफाइ पकाइन्छ । यसकारण धिमालका प्रत्येक किसिमका खाद्य-वस्तुहरूमा चामलको प्रकार नै ज्यादा देखिन्छ ।

९.२. पेयः मादक द्रव्य तथा पेय वस्तुहरूमा धिमालहरू आफूलाई मतवाली भन्ने हुनाले यी चीजको प्रशस्त प्रयोग गरेको पाइन्छ । मादक पदार्थमा तमाखु, सुर्ती, बिडी, चुरोट, सुपारी आदि स्त्री-पुरुष दुवैले समान रूपमा प्रयोग गर्छन् । पेय पदार्थमा विभिन्न प्रकारका गोरा (जाँड) तथा रक्सी हरेक धिमाल घरमा वनाउनुको साथै प्रत्येक सामाजिक पर्व, उत्सव, मेजमानी आदिमा यसको प्रशस्त उपयोग गरेको पाइन्छ ।

धिमाल समाजमा चिया खाने चलन प्रायः छैन ।

१०. भाँडा-कुँडा तथा हात-हतियार

१०. १. भाँडा-कुँडाः धिमालहरू पानी ल्याउने, जाँड-रक्सी वनाउने, अन्न पात भुट्ने, तरुल, भ्यागुर आदि उसिन्ने काममा माटाका भाँडाहरू प्रयोग गर्दछन् । केही समय अगाडि भात पनि उनीहरू हाँडीमा पकाउँदथे । उनीहरूका घरमा धातुका भाँडा-कुँडा निकै कम्ती छन् । कपडा तह लगाएर राख्ने कामहरू समेत उनीहरू माटाकै भाँडामा गर्दछन् जसलाई 'रोटी' भनिन्छ । आफूलाई आवश्यक भाँडा-कुँडा उनीहरू कुमालेहरूसँग अन्न-पात दिएर साट्दछन् । धिमाल भाषामा विभिन्न भाँडा-कुँडाको आफ्नै नाम भए पनि उनीहरूले आफैं वनाएको देखिंदैन । यसदेखि बाहेक चिन्डो, लौकाहरू पनि जाँड-रक्सी राख्ने र पानी-खाने काममा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । धिमालहरू पिरूङ्गो, खोङ्गी डाली, डोको, चाल्ने आदि पनि उपयोगमा ल्याउँदछन् ।

१०. .२ **हात-हतियार**: धिमालहरू खेती-पाती बाहेक शिकार र माछा मार्नमा रुचि लिन्छन् । शिकारमा प्रयुक्त हुने उनीहरूका हात-हतियार हुन्— गुल्ठाई, धनु खेर (तीर), खापर (भाला) । माछा मार्दा उनीहरू वन्ची (वल्छी), जाले (जाल) पोइ आदि चलाउँछन् । खेती-पाती, दाउरा-पात आदिको निमित्त उनीहरू विशेषतः दुफे (वन्चरो), ठकुनी (चकमक), दाव्या खुकुरी घुइयोल (घुयेंत्रो) कोदाला, काच्या, बोशिला खोन्ता (खन्ती), आरा, खोरम्दी (चुलेसी) चुप्पी, चोम्सुला (अचानो) दाउ (खुर्पी) क्रिर, हले व्यवहारमा ल्याउँदछन् ।

११. परिवार तथा नाता-कुटुम्ब

११. १. **परिवार**: धिमाल समाजमा परिवार प्रायः तीन रूपमा हाम्रा अगाडि देखा पर्छन– (क) एकात्मक परिवार (ख) संवद्ध परिवार तथा (ग) वृहत् परिवार । यस बाहेक केही परिवार यी तीन रूपमा देखा नपरी मिश्रित रूपमा पनि देखा पर्छन् । यद्यपि संवद्ध तथा वृहत् परिवारलाई आदर्श तथा आर्थिक दृष्टिकोणले राम्रो मानेता पनि धिमालमा एकात्मक परिवारको संख्या नै ज्यादा देखिन्छ ।

धिमाल पितृसत्तात्मक समाज हो । यहाँ हरेक अधिकार घरको मूल पुरुषको हातमा नै रहन्छ । संपत्तिको संपूर्ण अधिकार छोराको हुनुको साथै हरेक पितृ कर्ममा ऊ नै अगाडि उभिनु पर्दछ । आइमाइको खास अधिकार केही नभएता पनि घरकी मालिकनी

ऊ नै हुन्छे र गृह कार्य (घर भित्रको) उसैको जिम्मामा छोडिन्छ ।

११. २. **नाता–कुटुम्ब:** हरेक समाज सरह धिमालहरू पनि आफ्ना नाता-कुटुम्वलाई दुई प्रकारले छुट्याउँछन्— (क) रगतको नाता र (ख) वैवाहिक नाता । रगतको नाता अन्तर्गत वाबु, काका, छोरा, नाति, भाइ वंशज आदि आउनुको साथै बैवाहिक नातामा मामा, साला, साली, सासु, ससुरा आदि आउँदछन् । यस बाहेक तेश्रो प्रकारको साइनो पनि धिमाल समाजमा प्रचलित छ जसलाई गाउँका इष्टमित्र साक्षी राखी कायम गरिन्छ, जस्तै:– मितेरी साइनो, धर्मपुत्र, पुत्री आदि । धिमाल बैवाहिक सम्बन्धको नातेदारीलाईभन्दा रक्त सम्बन्धलाई दरो र सम्वन्ध नटुंगिने मान्दछन् । अत: मामाभन्दा काका धेरै नजिक हुन्छ ।

नाता-कुटुम्वको आफनै प्रकारको वोलाउने नाम छ । यी नाता–कुटुम्वलाई पाँच पुस्तासम्म छुट्टयाई धिमालहरू एक-अर्को साइनोलाई सजिलैसँग नामकरण गर्दछन् । तर धेरै साइनाको प्रयोग एउटै देखिएर (जस्तो वदी-भाइको छोरा । छोरी; वहिनीको छोरा । छोरी; सालीको छोरा । छोरी; पनाति । पनातिनी आदि) वाहिरी व्यक्तिलाई सम्वन्ध छुट्टयाउँन अपठ्यारो भएता पनि सम्वन्धित व्यक्तिहरूलाई कस्तो साइनो प्रयोग गरियो भन्ने प्रस्ट थाह हुन्छ ।

यस वाहेक धिमाल समाजमा विभिन्न साइनोहरूवीच ठट्टा गर्ने चलन (जस्तो: सालो-साली र

भेना, सोलटी आदि) छ तर खास साइनोहरूमा भने (जस्तो: सासु, ससुरा, आमाज्यू) प्रतिबन्ध छ ।

१२. **सामाजिक संस्कार**: धिमाल जातिको सामाजिक संस्कारलाई सजिलोको निमित्त तल लेखिएअनुसार विभाजित गर्न सकिन्छ– (क) जन्म (ख) विवाह (ग) मृत्यु ।

१२. १. (क) **जन्म**: वच्चा जन्मिनु अगावै खास कुनै किसिमको विचार गरिंदैन । नानी जन्मेपछि मात्र आमा-नानी दुवैलाई नुहाउने काम गरिन्छ । नानीको नाम जव नाइटो झर्छ राखिन्छ र सुत्केरी त्यसै दिन चोखिन्छे । नानीको नाम, ग्रह, दशा केही नमिलाई जस्तो संजोग पर्छ त्यही प्रकारले राखिन्छ । उदाहरणको लागि कुनै नयाँ मान्छे आए त्यसको नाम कामअनुसार राखिदिने, जुन बार जन्म्यो त्यही राखिदिने अथवा फलफूल आदिको नाममा राखिदिने चलन छ । नाम राख्दा घरको कुनै पनि व्यक्तिले राखिदिन सक्छ । छोरा तथा छोरी पाउनमा खास त्यस्तो केही हर्क-बढाइ नगरेता पनि पितृसत्तात्मक समाज भएकोले छोरालाई नै ज्यादा मान्यता दिइन्छ ।

१२. २. (ख) **विवाह**: जब छोरो १४।१५ वर्षको लाग्दछ छोराको लागि बुहारी खोजिदिन धिमाल बाबु-आमा तम्सिन्छन् । तर केटी खोज्न पहिला छोराले रुचि लिनै पर्छ । केटी खोज्न उसलाई आफ्ना हाड-नाता सम्बन्धी वाहेक हरेक घरमा जान पूरा छूट छ, यसमा सामाजिक

मान्यता र आर्थिक स्तरलाई खास प्रोत्साहन दिइँदैन । केटीको केटा छान्ने चलन पनि आफ्नै हुन्छ । ऊ प्रायः दारी-जुंगा पलाएको तथा अग्लो केटालाई मन पराउँदिन । वहुधा केटोभन्दा केटी वैवाहिक सम्वन्धमा केही वयस्क नै हुन्छे । वहुभेटीको चलन प्रचलित नभएता पनि रीत भनी केटीको वाबु-आमाले केही स्वीकार्न पर्छ । सजिलोको निमित्त धिमाल वैवाहिक परंपरालाई चार खण्डमा छुट्टयाउन सकिन्छः–

१) सुपारी विवाह
२) जवर्जस्ती विवाह
३) चोरी विवाह
४) मागी विवाह

सुपारी विवाहमा अनेक तरहले केटीलाई फकाई सुपारी ख्वाउने कोशिश गरिन्छ । जवर्जस्ती विवाहमा केटीलाई मन नपरे पनि केटाको शक्ति-प्रयोग द्वारा वैवाहिक सम्वन्ध कायम गरिन्छ । चोरी विवाहमा दुवै तर्फको सहमति भएता पनि आर्थिक संकटले गर्दा पछि विवाह संपन्न गर्ने गरी 'पैंचो' रूपमा केटोलाई केटाको घरमा लगिन्छ । मागी विवाहमा दुवै तर्फका केटाकेटी मागी साथै तुरून्त रीत बुझाई वैवाहिक सम्वन्ध जोडिन्छ ।

उल्लिखित माथिका तीन विवाहमा पनि सामाजिक मान्यताको लागि सुविधाअनुसार १० रीत (दुधैली, पंचैली चुमाउनी आदि) बुझाई विवाह गर्नँ पर्छ ।

१२. ३. (ग) **मृत्यु:** धिमालहरू धेरैजसो मरेको मान्छेलाई गाड्दछन् र कुनै-कुनै थरको जलाउने चलन पनि छ। विवाहित तथा अविवाहित मरे गाड्ने तथा जलाउने कर्म एउटै भएता पनि दुवैमा केही विधि फरक छ। अविवाहित कन्या-केटी अथवा कुमार केटा मरे केराको वोट तथा फूलको वोट चिहानको सिरानमा गाडिदिने चलन छ; विवाहित पुरुष वा स्त्रीको चिहानमा भने यस्तो रोप्ने काम हुँदैन। गाड्दा आफ्नै प्रकारले कुखुरा, चामल, रक्सी आदि चढाई गाडिन्छ। 'काम-पापी' (शुद्धाई-कर्म) आफ्नो सुविधाअनुसार गरिन्छ। धेरैजसो मरेको चौथो दिनमा गर्छन्। जुठो कामपापी नसकिउन्जेल घरका व्यक्ति तथा हारा (वंशज) हरूले वार्नु पर्छ। कामपापीको दिन मलामीलाई भोज ख्वाउने तथा हाराहरू चोखिने चलन छ।

१३. **आर्थिक जीवन:** सरकारको नयाँ भूमिसुधार व्यवस्थाले उब्जाउलाई केन्द्रीभूत गरी जमीनलाई चार खण्ड (अव्वल, दोयम, सीम, चाहार) लगाएता पनि धिमाल आफ्ना जग्गालाई साधारण बोली-चालीको भाषामा दुई रूपमा मात्र छुट्ट्याउँछन्— भीट र धनोहर। भीटलाई वारीको रूपमा र धनोहरलाई धान-खेती लाग्ने ठाउँ भनी संवोधन गरिन्छ। यस्ता भीट र धनोहरमा धिमालहरू मुख्यतया वर्षेवाली र हिउँदेवाली गरी दुई वाली मात्र लगाउँदछन्। वर्षेवालीमा पाटा र हिउँदे-बालीमा मुख्य धान हो। तर धिमालहरूको मुख्य आहार चामल भएकोले धान-

खेतीको नै हरेक ठाउँमा प्रमुखता पाइन्छ र प्रायः दुवै वालीमा धान नै लगाएको देखिन्छ । यसकारण धिमालहरूको सम्पूर्ण आम्दानी उब्जेको केही धान र पाटामा मात्रै आधारित छ । पशु-धनमा धिमालहरू हलगोरुमा मात्र सीमित छन् । दही-दूधको चलन एकदमै कम भएकोले र पशु-चरन समस्याले गर्दा यस्ता वस्तुहरू धिमालको घरमा एकदमै कम देखिन्छन् । पाल्तु जन्तुहरूलाई ज्यादा मलको दृष्टिकोणले मात्र हेरिन्छ । तर धिमालहरू मासुका भुक्तभोगी हुनाले धेरैजसो घरमा कमसेकम एउटा सुंगुर पालेको पाइन्छ। व्यापार एकदमै नगण्य छ । मुरै, चामल आदिलाई ढाकीमा राखी खालि आइमाइहरूले मात्र सीमित व्यापार गरेको देखिन्छ । खास नोकरी-प्रथा तथा जजमानी-प्रथा धिमाल समाजमा देखिंदैन ।

आवश्यकीय घर-खर्चको साथै सामाजिक मान्यताको लागि आकस्मिक व्यय धेरै हुने हुनाले धिमालको आर्थिक स्थिति बिग्रँदै गएको छ । यसको साथसाथै जमीन विभाजीकरण, जनसंख्याको वृद्धि र नयाँ परिस्थिति र झुकाउले गर्दा धिमालको आर्थिक स्थितिमा शिथिलता आउनु स्वाभाविक लाग्दछ ।

१४. **सामाजिक व्यवस्था र नियमहरू:** धिमाल समाजमा केही समय अगाडि आफ्ना जातीय संघ जस्तोः चौरासी, चौमाझी आदिले राम्रो स्थान ओगटेका थिए । यस्तो संघमा गाउँको प्रमुख व्यक्ति माझीं (मुखिया) उपस्थित हुनुको साथै गाउँका सम्पूर्ण युवक तथा बूढापाकाहरू सम्मिलित हुन्थे । यद्यपि माझीं प्रमुख आधिकारिक

व्यक्ति भएता पनि यस्तो संघमा प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो विचार पोख्न पूरा छूट थियो। यस्तो संघलाई धिमाल समाजले पूरा मान्यता दिनुको साथै पूर्ण न्यायिक अधिकार पनि सुम्पिएको थियो। यसमा सामान्य घर-झगडादेखि लिएर चोरी, ग्रामीण झै-झगडा, पारपाचुके, अंशवण्डा, करणी, हत्या आदिको वारेमा छलफल गरिन्थ्यो।

धिमाल समाजमा माझीं-परम्परा अझै पनि वंशात्मक रूपमा चलिआएको छ। विभिन्न उत्सव तथा अवसरमा सरसल्लाह माग्न तथा मान्न माझींको घरमा जाने चलन अझै छ। साना-तिना ग्रामीण झै-झगडाहरू माझीं, गाउँ-बूढा तथा पञ्चहरू मिली अहिले पनि मिलाउँदछन्। तर धिमालका पुराना ग्रामीण अलिखित नियम-कानूनहरूले केही समय अगाडि पूरा मान्यता पाएता पनि हाल चलन-चल्तीमा एकदमै कम हुँदै गइरहेको छ।

१५. **धार्मिक विश्वास र देवी-देवताहरूः** नेपालका अरू जातिसरह धिमालहरूले पनि आफ्नो धार्मिक परम्परा तथा विश्वासलाई कायम गर्दै आएका छन्। धार्मिक परम्परा भन्नाले यहाँ धिमालहरूले हिन्दु धर्मशास्त्रका देवता तथा देवीहरूलाई खास स्वीकारेको बुझिदैन। प्रकृतिलाई नै सर्वशक्तिमान रूपमा मानी विभिन्न अवसरमा पूजा गरेको देखिन्छ। मृत्यु, बिमारी, गरीवी, वच्चा, सुन्दरता, धन, विवाह आदि सबै नै दैवको देन र खुशी हो भन्ने कुरामा विश्वास गरिन्छ। छोरा-छोरी नहुनु अथवा नबाँच्नु, अन्नवाली नहुनु, गाइबस्तु मर्नु, विरामी हुनु, सम्पत्ति चोरिनु अथवा हराउनु आदिलाई

देवताको श्राप सम्झी उसलाई खुशी पार्न पूजा-भाकल आदि कर्म गरिन्छ । धिमालका सम्पूर्ण देवी देवताहरूलाई उनीहरूको विश्वासअनुसार दुई खण्डमा विभाजन गर्न सकिन्छः–१) घरको देवता (२) ग्राम देवता । घरको देवताको संख्या दुईदेखि लिएर पाँच सम्म पुगेता पनि मुख्यतया धेरैजसो घरमा खालि तीन देवी-देवताहरू, काली, देवी र मसान पाइन्छन् । यी घरको देवतालाई मूल घरको एक कुनामा अलिकति माटो उठाई थान जस्तो बनाएर राखिन्छ र जब घरमा कुनै किसिमको बिमारी वा दुर्घटना हुन्छ कारण पत्ता लगाई धूप-धुवार गरिन्छ । ग्राम देवता सामूहिक ग्रामीण देवताहरू हुन् जसलाई गाउँलेहरूले सामाजिक पर्वमा सामूहिक रूपले र खास 'पार्वा'मा व्यक्तिगत रूपले पूजा गर्दछन् । यी ग्रामीण देवताहरूमा केही प्रमुख देवताहरू जस्तैः राधरम, देरागेलाई, महाराज, धरम ठाकुर, दिया बेराङ, धार्नीबिराङ धामीहरू आदि हुन् । सामूहिक पूजा गर्ने थानमा सम्पूर्ण देवताहरूको पूजा गर्ने पुजारी जस्तो नियुक्ति हुन्छ जसलाई धिमालहरू धामी भनी संवोधन गर्दछन् । हरेक देवता तथा देवीलाई पूजाको समयमा भिन्दा-भिन्दै थान बनाई पूजा गरिन्छ । यसबाहेक हरेक धिमाल गाउँमा एउटा देवताको थान हुन्छ जसलाई "महाराजको थान" भनी पुकारिन्छ ।

१६. **उत्सव चाडपर्व**: धिमाल चाडवाड पारिवारिक र ग्रामीण दुई तहका छन् । धिमालहरूको सर्वाधिक महत्त्व-पूर्ण सामाजिक चाड 'सिरिजात' हो । यो चाड वर्षा-

शुभारम्मको समय जेठ-असारमा मनाइन्छ। असारमा मनाइने हुनाले सिरिजातलाई धिमालहरू 'असारे पूजा' पनि भन्दछन्। असारे पूजाको दिन धेरैजसो धिमाल गाउँको ग्राम-थानमा 'जातिरी' या ढोङ ढोङगे मेला पनि लाग्दछ। मेलामा गाउँभरिका युवक-युवतीहरू भेला भएर हाँस-खेल पनि गर्दछन्। यो चाड मनाउने तिथि गाउँभरका मान्छेहरू मिली निश्चित गरिन्छ र घरैपिच्छे चन्दा उठाइन्छ। यस चाडको अनुष्ठानिक अंगको रूपमा ग्रामीण देवतालाई माटाका हात्ती, घोडा चढाउने, आँगमा देवता चढ्ने-चढाउँने, थानमा जागवान् वस्ने, धारी (लगोंटी) निचोर्ने, पुरि चाका (टाउको खोन), चि जुराइका (घर-घरमा देवताको पानी छर्कने), ढोल-प्रतियोगिता गर्ने आदि अनेक कार्यहरू संपादित हुन्छन्। यस अवसरमा नजीक अन्य गाउँहरूवाट आफ्ना मान्छेहरू 'मेजमानी' लाग्न आउँछन्। मासु, भात, जाँड, रक्सी प्रशस्त मात्रामा खाने र ख्वाउने गरिन्छ। ग्राम रक्षाको अभिभारा काँधमा वोकेर कुखुरा, सुंगुर, हाँस, परेवा आदि वलि दिई देवता प्रसन्न गराउने कार्य धिमाल धामीको (पुजारी) हो। धिमालको अर्को ठूलो पारिवारिक चाड 'पार्वा' हो। यसलाई धिमालहरू औंशी पनि भन्दछन्। पारिवारिक घरेलु चाडको मुख्य 'पूजापाका' दिन परेवाको दिन हो। यो दिन परिवारका सवै सदस्य आफ्ना मूलमान्छेको घरमा भेला हुन्छन् र आँगनको एक छेउमा लिपपोत गरी वारेर देवताहरूको थापना गरी कुखुरा, सुगा भोग दिएर पूजा-आजा गरिन्छ र जाँडरक्सी तथा मासु-भात खाइन्छ। 'पार्वा'

को अवसरमा गृह तथा ग्रामीण देवी-देवता सहित आफ्ना जाउरा (पितृ) हरूको पनि पूजा हुन्छ। भोलिपल्ट पिया बारवरको दिन गाइ-गोरु वा घरका पाल्तु जनावरलाई पेटभरि पहिला ख्वाइन्छ र घर-आँगनका विभिन्न स्थान, द्वार, गोठ, अगेना, इनार, खोला, दोबाटो आदिलाई धूप-दीप गरी घरमा विशेषतः हात-हतियार, चर्खा, ओखली, हलो, कोदालो आदि धोएर शुद्ध गरी पुजिन्छन्। यो बेला धिमाल केटाकेटीहरू द्यौसी खेल्छन् तर भट्ट्याउँदैनन्, भैलो उनीहरूसँग छैन। द्यौसी खेल्दा उनीहरू केराको दाम्सा पड्काएर 'द्यौसी' भन्दछन् र पुऱ्याउँछन्। अचेल त वजारमा किन्न पाइने पटकाहरू ल्याएर पनि काम चलाउँछन्।

'सिरूवा' र 'फागु' मा धिमालहरू विशेष खाना 'छेली', 'वावर' पकाएर खान्छन्; दशैं, माघे-संक्रान्ति, साउने संक्रान्ति आदि खास रूपमा मनाइँदैन, गाउँमा कतै सुंगुर वा खसी काटेर मासु-भात मात्र खान्छन्। न्वागीलाई धिमालहरू ग्रामीण तथा पारिवारिक दुवै तहमा निक्कै मान्दछन्। उनीहरू न्वागीपूजा विशेष तयारी साथ गर्छन्। यीदेखि बाहेक धिमालहरू गावापूजा, वाघपूजा, माइपूजा आदि पनि गर्छन्। अचेल हुने-खाने धिमालहरूले बाहुन बोलाएर सत्यनारायणको पूजा-लाउने, पुराण-लाउने, स्वस्थानी पाठ समेत गर्न थालेका छन्।

१७. ओझा-कर्म र औषधोपचार

परिवारको कुनै सदस्य बिरामी भएमा धिमालहरू ओझालाई बोलाएर झारफुक तथा देवी-देवताको

मान-मनितो गर्न लगाउँदछन् । धिमाल धामी र ओझामा अन्तर छ । धिमाल धामी खासमा ग्राम-थानको पुजारी हो । उसले सम्पूर्ण गाउँको रक्षाको निमित्त गाउँका प्रमुख देवी-देवता मनाउन पर्दछ; उसले सम्पूर्ण गाउँको सामूहिक हितलाई ध्यान दिन्छ । गाउँमा कुनै ठूलो माइ, हैजा जस्तो संक्रामक महामारी आउने संभावना भए उसैले अगाडि बढेर गाउँलाई बाँध्ने, महामारीलाई गाउँबाहिरबाट फर्काउने काम गर्दछ । तर जातिको कुनै सदस्य वा व्यक्ति-विशेषको औषधी-उपचार भने ओझाले नै गर्दछ । ओझाहरू पनि धर्म, गुन (मन्त्र) र पापगुन भएका हुन्छन् । धिमाल गाउँमा धामी, विजुवा, झाँक्री आदि भए पनि विशेष ओझा लाउने प्रचलन बढ्ता देखिन्छ । ओझाले के देवता लागेको, कसको दोख परेको, कान्छी औंलामा डोरीले ढुङ्गा झुण्ड्याएर ओझा भोक गरी छुट्ट्याउँछ र मनाउने, मानता राख्ने काम गर्दछ । धिमाल ओझाहरू पनि ढुङ्गा झुण्ड्याउने-नझुण्ड्याउने दुवै प्रकारका हुन्छन् । यी ओझाहरू विशेष गरेर आइमाइ तथा बाल-बच्चा सम्बन्धी रोगमा केन्द्रित छन् । यिनीहरू औषधी-उपचार गर्दा कहिलेकहीं जरीबूटी दिने, पानी फुकेर ख्वाउने वा थाङनाले झार्ने गर्दछन्, तर 'ओझा भोका' मा भने वेशी जुन लय हालेर फलाकिन्छ ।

धिमाल ओझाहरू धेरैजसो आफ्नो शिक्षा-दीक्षा सपनामा भएको बताउँछन् । ओझा-कर्म धिमाल समाजमा पेशाको रूपमा पूर्ण प्रचलित नभए पनि पैतृक रूपमा छोरा नातिमा सर्दै गएको पाइन्छ । धिमाल ओझा आफूलाई पापगुन भएका बोक्सीहरूभन्दा निर्बलिया ठान्दछन् । त्यसैले केही नलागे पछि अन्त्यमा ओझाहरू गाउँको मान्छेहरू भेला गराएर 'देरागेलाई' पार्वती तथा बोक्सीलाई मानता (भाकल) गरी बिरामी निको पार्ने प्रयत्न गर्दछन् ।

परिवर्तन

धिमाल वसोवास गर्ने क्षेत्रमा तराईका अरू जातिहरू : राजवंशी, ताजपुरिया, थारू, मेचे, सतार, झागड, गनगाइ, मुशहर, वाँतर, हारी, मगर आदि पनि बस्दछन् । पहाडका मानिस ज्यादै तराई बसाइँ र्सन थालेको वि. सं. २००७ सालदेखि हो । यसभन्दा पहिला धिमाल र अरू जातिमा त्यति आवत-जावत थिएन । तर अचेल विहे-वटुलो, पूजा-आजा, काजक्रियामा आवत-जावत चल्न थालेको छ । अचेल धिमाल र अरू पानीचल्ने जातिमा वैवाहिक सम्वन्ध पनि रहन गएको देखिन्छ ।

पहिला धिमालहरूको समाज आफ्नै जातिमा मात्र सीमित थियो; धिमालको सामाजिक संस्कार, मान्यता र विश्वास आफ्नै खालका थिए । हाल नयाँ व्यवस्था र सुधारले गर्दा यिनीहरूको आफ्नो परम्परा तथा संस्कृतिमा केही परिवर्तन आउन थालेका छन् । पहाडी तथा तराईका अरू जातिसँगको संसर्गले गर्दा उनीहरू प्रशस्त हिन्दू संस्कृतितर्फ झुक्दै गएका देखिन्छन् । हिन्दू धर्मका केही देवी-देवताहरूलाई धिमालहरूले राम्रैसँग स्वीकारी ब्राह्मण-पुरोहित समेत लगाउन थालेका छन् । राजवंशी तथा धिमाल भाषामा रामायण, महाभारत जस्ता नाटक पनि धिमालहरू गाउँ-गाउँमा मिलेर गर्दछन् । नयाँ खानपिन, लुगाफाटा, शिक्षा-दीक्षा आदिको प्रभावले यिनीहरूको सामाजिक स्तर केही वढेता पनि नैतिक धारणामा केही शिथिलता अझै वाँकी छ, यी विभिन्न कारणले शब्दावली धनी हुनुका साथै केही संस्कृत तत्त्वहरू पनि धिमाल भाषामा समावेश हुँदैछन् । वास्तवमा पूर्व-पश्चिम राजमार्गले धिमाल समाजलाई नौलो तर महत्त्वपूर्ण संभावनाको क्षितिज उघारिदिएको छ ।

च) केही परिचयात्मक तस्वीरहरू

१. पूर्वीया धिमाल ढोग-भेट

(१) घरको प्रकार र गाउँ

२. 'टोटम' को प्रतीक-सिमलको रूख
३. सानो धिमाल गाउँ
४. जंगल छेउको मैनावारी गाउँ
५. दापगाछी धिमाल गाउँ
६. धिमाल गाउँको एक दृश्य
७. दुइ-तले धिमाल घर
८. "थारन्चा शा"– टाँड घर
९. "पुरैका शा"– माटो उठाई बनाएको घर
१०. धिमाल घरको अगाडिको दृश्य
११. धिमाल घरको अगाडिको सम्पूर्ण दृश्य
१२. "साल्लिङ"– आँगन
१३. धिमाल घरको चोक
१४. घरेलु जीवनमा प्रयुक्त माटाका भाँडाकुँडा र खुंगीहरू

१५. "ची ताका शा"– पानी राख्ने घर

(२) खेती तथा व्यापार

१६. जमिन जोतिरहेको दृश्य
१७. चुला-चुली (चुरे पर्वत) बाट बाँस ल्याउँदै गरेको दृश्य
१८. सामूहिक माछा मारन
१९. बजारबाट फर्कंदै गरेका आइमाइहरू
२०. सौदा गरिरहेकी धिमाल आइमाई

(३) शारीरिक बनावट

२१. गोलो अनुहार, लामो पातलो कान, छोटो र नेप्टो नाक र शरीरको रौं कम भएका बूढा मानिस
२२. लामा हात-खुट्टा भएकी एक बूढी आइमाई
२३. गोलो अनुहार, लामा कान, नेप्टो नाक र स्पष्ट मंगोल पत्र भएकी धिमाल तरुनी
२४. नाकका ठूलाठूला फोहरा र फर्केको ओठ भएका धिमाल तन्नेरी
२५. आँखामा स्पष्ट मंगोल पत्र र पोक्चे गाला भएको धिमाल केटो
२६. प्रष्ट मंगोल पत्र भएको मोटो धिमाल पुरुष
२७. मंगोल प्रजातीय अनुहार भएको तेघ्रे धिमाल 'माझी' (मुखिया)
२८. लामा र पातला कान, लामो उठेको नाक र हृष्ट-पुष्ट शरीर भएका धिमाल मानिस
२९. टम्म शरीर कस्सिएका धिमाल पुरुषहरू

३०. छोटो तथा नेप्टे नाक भएका धिमाल केटीहरू

(४) परिवार

३१. जम्बुझारका एक सम्वद्ध परिवार
३२. जम्बुझारका राजदिङ 'माझी' (मुखिया)
३३. एक सम्पन्न धिमाल परिवार
३४. ससुराली गइरहेको धिमाल जोडी

(५) लोक-नृत्य र वाद्य

३५. ढोल : धिमाल जातिको सबैभन्दा मुख्य बाजा
३६. ढोल बजाई नाचिरहेका बूढा मानिस
३७. 'उर्नी' बजाइरहेका लालभित्तिका धिमाल
३८. 'दोदरा' बजाइरहेका पूर्वका धिमाल
३९. 'उर्नी' मा जमदार धिमाल
४०. 'सेरेन्जा' (सारङ्गी) बजाउँदै गरेका धिमाल माझी (मुखिया)
४१. धिमाल नाच-टोली
४२. धिमाल नृत्य-मुद्रा
४३. धिमाल लोक-नाटकको दृश्य
४४. नाचिरहेकी धिमाल तरुनीहरू

(६) केश-विन्यास र गरगहना

४५. 'विन्दा खोपा'– केश-विन्यासको एक प्रकार
४६. 'लोताङ खोपा'– केश-विन्यासको एक प्रकार

४७. 'जुर खोपा'– केश-विन्यासको सबैभन्दा प्रख्यात प्रकार
४८. पेल्ताङ खोपा'– केश-विन्यासको एक प्रकार
४९. 'ढिकाउरी खोपा'– केश-विन्यासको एक प्रकार
५०. 'विन्दा खोपा' मा धिमाल तरुनीहरू
५१. धिमाल गरगहना

(७) लोक-कला तथा शिल्प

५२. "मुखामारिका" र धिमाल घरको ढोका
५३. "चाकी"–मूल खाँबाको खोपा
५४. भित्ति-चित्र
५५. सिकुवाको माटोको खाँबो
५६. पूर्वीय धिमाल घरका बुट्टाहरू
५७. "चोका"–गोदना

(८) विवाह र मृत्यु-संस्कार

५८. विहे घरमा लाने कोशेली
५९. जन्ती जाने तयारी
६०. गोरु-गाडीमा आउँदै गरेको बेहुला
६१. "हारीहरू" धिमाल विवाहमा
६२. धिमाल जन्ती
६३. "वेजलाइ"–जन्तीको बाटो छेकिरहेका धिमाल केटीहरू
६४. आशीर्वादको लागि पर्खिरहेका नवविवाहित दम्पति
६५. भोजमा पहिलो पटक दाल बाँड्दैगरेकी बेहुली
६६. विवाह भोजमा निम्तारूहरू
६७. विवाह भोजमा संलग्न बेहुली र अरू गाउँका आइमाइहरू

६८. ग्राम-थानमा गइरहेका बेहुला-बेहुली

६९. नवविवाहित दम्पति

७०. 'कामपापी' (शुद्धाइ) को दिन सघाउनी बोकेर आएका साख्यभाइ

७१. कामपापीको दिन नुहाँउदै गरेको क्रियापुत्री

७२. मृत्यु संस्कारमा जुठो चोखिंदै गरेकी धिमाल केटी

७३. मृत्यु संस्कारमा खसी काटिएको दृश्य

७४. मृत्यु संस्कारमा काट्न लागिएको सुंगुर

७५. मृत्यु संस्कारमा काटिएको सुंगुर

७६. लाश बोकेका मलामीहरू तेल घसी छुट्टिएका

(९) धार्मिक विश्वास

७७. ग्राम-थान (जंगल भित्र)

७८. ग्राम-थान

७९. ग्राम-थानबाहिर केटाकेटीहरू

८०. नवविवाहित दम्पतिका लागि आशीर्वाद मागिरहेका 'धामी' (पुजारी)

८१. राजा-रानी पोखरीको मन्दीर

८२. पूर्वेली धिमालको ठाकुरवाडी

८३. १०० वर्षभन्दा पुराना राजा–रानी पोखरी (लेटाङ) को ग्राम-थानमा चढाइएको माटोको घोडा

८४. करीब १०० वर्ष पुराना सिरा वलुवाही (डागीहाट) का ग्राम-थानमा चढाइएको हात्ती र घोडा

(१०) धामी र ओझा

८५. फगुवा गाउँका राजधामी (मुख्य पुजारी)

८६. देवता मनाउँदै गरेका धिमाल गाउँका लिम्बु ओझा
८७. ओझा भोका (ओझा कर्म)
८८. ओझा भोका (ओझा कर्म)

(११) धिमाल आइमाइहरू

८९. भाउन्नेडाँगीका धिमाल्नी आइमाइहरू,
९०. पूर्वका धिमाल्नीहरू
९१. राम्रा लुगा र गरगहना लगाएका धिमाल स्वास्नीमान्छेहरू
९२. हाँसिरहेका आमा र छोरी
९३. सिमखुन्दी (ओखली) मा धिमाल्नीहरू
९४. तान बुन्दै गरेकी एउटी धिमाल्नी
९५. तानमा धिमाल्नीहरू
९६. धोक्रा बुन्दै गरेकी धिमाल्नी
९७. तान बुन्ने तयारी
९८. तान बुन्दै गरेकी धिमाल्नी आमा
९९. खाना बाँड्न गइरहेका धिमाल युवतीहरू

(१२) विविध :

१००. "मेपोन्दो" (आगो ताप्ने ठाउँ)
१०१. थोदरा चिलिम पिइरहेका वाराङ्ग (बूढा बा)
१०२. थोदरा चिलिम पिइरहेकी बूढी आमा
१०३. घँघौरा खेलिरहेका केटाकेटीहरू
१०४. पैनीमा खेलिरहेका केटाकेटीहरू

—

केही मान-चित्र र सारणी

CONTENTS

A. Brief introduction to the project
B. Aspects of study
C. Brief outlines of studies
D. Collection and achievements
E. An introductory note to Dhimal folk life
1. Introduction to the tribe
2. Geographical environment
3. Villages and houses.
4. Racial history
5. Racial characteristics and physical features
6. Language.
7. Dress and make up
8. Folk literature and music
9. Food and drinks
10. Utensils and tools
11. Family and kinship
12. Rites and passages
13. Economy
14. Socio-politics and rules
15. Religion
16. Festivals
17. Shamanism and folk medicine
18. Changes.
F. Some illustrations

A. Brief Introduction to the Dhimal Folk Life Study Project

The Dhimal folk life study project of 1972-73 is organised under the comprehensive scheme of the folk culture study department of the Royal Nepal Academy to make an all round study of the folk life and culture of a certain group of people living in any part of the kingdom without necessarily concentrating singularly on the study of certain aspects, like folk songs, folk stories, folk lores, folk ways, festivals, wall paintings and so on.

This project is being carried out with a view to consolidate the sense of nationality by bringing about a cultural cohesion of the people living in the country representing various ethnic groups and cultures. To bring about such cultural cohesion we should bring to light the genuine and vital aspects of the Nepalese folk lives by a study of folk life, language, literature, art, dance, songs, stories, sayings, dressings, ornaments, festivals, life-cycle, social customs, racial history and composition, religious traditions and beliefs, types of houses and village customs, geographical environments, economic, social, political institutions

and their condition, physical features, from social physical, anthropological, linguistic, folkloristic and geographical point of view, by collecting the data, documents, and by obtaining statistically useful personal information from individuals through the medium of questionaires and interviews.

This project is being launched according to our early fixed plan to carry out a twofold study of the racial and national aspects.

The 1972-73 Study team has concentrated for convenience on the old villages lying in 3 and 4 number wards of Damak panchayat for about three months to carry out the study of the minority Dhimal people popularly known as the Kiratis of Terai scattered over the area round the famous Charkoshe Jhari (forest) stretching from Morang district of Koshi Zone to Jhapa district of Mechi Zone.

The Dhimal folk life study team has returned to Kathmandu after completing the field work, exclusively on the basis of the instructions necessary to equip themselves mentally to accomplish their assignments. Besides the instructions the study team had also utilised various field technique methods and questionaires necessary for making a scientific study and analysis of the various aspects of the folk life.

B. Aspects of Study

The study of Dhimal folk life is conducted under five different heads representing the various aspects relevant to the life of the tribe under study of a certain place.

Five different specialists of concerned areas are included in the study team.

The areas represented by different specialists are as follow:

a) Racial history and physical charactersitic studies
b) Human geographical study
c) Linguistic study
d) Folklore and literature studies
e) Socio-cultural studies

C. Brief Outlines of Studies

a) Racial history and physicial characteristics studies:

The volume of racial history and physical characteristics embraces the studies of racial, historical background of the Dhimal people. Their similarities and dissimilarities with other neighbouring communities, their relation with the Kiratis, their chronicles, ancestral homes, occupation, nomadism, its reason and impacts, physical features, hereditory traits, the effects of biological and geographical environments,their physical states,the differences and divergences of the community and the type, reasons and impacts of exogamous marriage relations of the Dhimals.

b) Human geographical study :

Human geography covers the study of the geographical conditions of the areas of Dhimal settlements-their villages, districts and panchayats, natural positions, topography, cottage industries as a means of livelihood, climate, soil, minerals, flora, fauna, the effects of geographical environment on the Dhimal's social, ecnomic background and other aspects like religion, dress, food, health, population etc.

c) *Linguistic study :*

Under this head the sound systems and structures, and speech pattern of Dhimali language, specimens of vowels & consonant sounds, its relationship with the himalayan groups of Tibeto-Burman language family, linguistic acculturation and its sources, various lexical items, and morphemes have been studied. The team has also collected a set of Dhimali words. The syntactic patterns and the dialect variations of Dhimali language, and its sociological and anthropological aspects have also been studied. In general the linguistic study is carried out against the social and geographical background.

d) *Folklore and literature studies :*

Under this title we have studied the Dhimal folk songs, stories, sayings, riddles, instruments, popular beliefs, omens, and taboos, customs, festivals, makeups, ornaments, folk medicines, Shamanism. cursing and blessing rituals, hairdressing, house decoration, folkart, dance, pantomimic performances deities and totems, against the social, eonomic and cultural background.

e) *Socio-cultural studies :*

It includes the study of Dhimal village structure and settlement pattern, types of house construction, and their significance, family-its types and significance, kinship, life cycle, social rites, economic organizations, religious beliefs, types of gods and goddesses etc. It also studies the impact of various economic, political and religious transitions on the Dhimal community.

D. Collection and Achievements

In the course of its investigation, the study team has taken some photographs of the wall paintings and collected some old costumes, idol images of elephants and horses consecrated to the village shrines and some folk instruments relevant to the different aspects oi Dhimal life situations, racial history and folklores. Similarly, the team also acquired a map showing the areas of the Dhimal settlement. The team has also collected a numerical data of 83 houses and 206 people of different age group as a part of the study of human geography, a dictionary of Dhimal language consisting of about 2000 words, 12 interviews taken with the reliable and old people of the village about their racial history and folklores, some handwritten documents, 60 long and short folk tales, 8 long 'Jarisona' and other songs, about 350 folk riddless, 50 proverbs reflecting their social backround. Some descriptions of the participant observation of social rites and rituals and some economic, cultural and linguistic data are also collected. Most of the matters pertaining to the language and folklore are recorded on tapes. The study group is also trying to make available an illustrated book on the subject.

An Introduction to the Dhimal Folk Life

1. The tribe

1. 1. *Nomenclature:* The name of the tribe under study is 'Dhimal'. The word 'Dhimal' does not have any special meaning in Dhimal language. Other neighbouring communities like Tharu and Rajbanshi usually call them 'Dhimal' and Meches call them 'Maiko'. Dhimal people living east of Mai (Kankai) call themselves as 'Mallick'. Dhimal people though they live in the Terai do not like to be called Madheses (terai resident). They call the people of the hills as 'Pahade'; similarly they call the Rajbanshi & Tharu 'Madhese', and 'Deshi' to all the people migrating from the south such as Satar, Mushahar, Bantar, Hari etc. In the ethnic groups of Brahmin and Chhetriyas also the clan named Dhimal is believed to exist in the hills.

1. 2. *Clan:* Dhimal people divide themselves into various clans such as Dongen, Ding, Talipa, Mardia, Numiva, Lembang, Banglaiti, Teghre,

Tharu, Rathun, Latar, Kashar, Jogi, etc. Some clans like Donge, Ding, Latar, Nuniya, have also sub-clans. Though they believe that clan is a minimal exogamous unit, it does not appear, however, to be so in practice. Words like clan and descendant are used for the same unit in Dhimal tribe. Every clan has its own taboos. Usually the various clans stand out conspicuously different while conducting death rites.

1. 3. *Population:* The nationwide census of 2015 taken on the basis of mother tongues shows the number of Dhimal people as 5671. According to the latest census taken under the same basis, the population of Dhimal is recorded as 8188, including 3529 in Jhapa and 4659 in Morang (then Biratnagar)*. Thus the number of Dhimal population does not even appear to form 1 % of the total population of the kingdom But the nationwide census taken in 2028 has not recorded the population of Dhimal people separately.

1. 4. *Area of distribution:* Dhimal people of Nepal demarcate the geographical area of their settlement as east of Tisang (Lohandra) river west of Mechi river, north of Babiya Birta-Leti Govindapur and South of the border of Malhakha. The Dhimal people live in 27 village panchayats within this area including 13 village panchayats in Jhapa and 14 in Morang. In no other parts of the kingdom can the Dhimal people be found. Some Dhimal settlement is also found outside Nepal, in Silliguri, Jalpaiguri areas in the villages like Malwari,

* National census, second edition, 2018.

Patajot, Bandarbasti, Chengadhari and Chokujot villages.

2. Geographical background

2. 1. *Physical features:* Dhimal settlement is mainly concentrated in Morang and Jhapa districts of the Eastern zones, Koshi and Mechi. This area is stretched east to west along the foothills around the forest belt. The main area of Dhimal settlement is along the foothill of Chure mountain range, and near Dun. Topographically, this area is plain and is slopped towards the north-south. That is why all the rivers emanating from the Chure mountain range flow towards the south. In a broad geographical perspective, this area is situated in the north-eastern frontier of the Gangetic plain. The alluvial soil of this area is very fertile.

2. 2. *Soil:* The soil of this area is alluvial with a great quantity of alkali in it. This soil has also several variations, namely, black, sandy, soft, firm etc. Black, smooth and alluvial varieties of soil are good for cultivation.

2. 3. *Climate:* The climate of this area is humid of a subtropical type. This area is hot and experiences a heavy rainfall. The temperature of this place fluctuates between 36/37 centigrade in the summer and 4/5 centigrade in the winter. The average rainfall of this area is 2834 millimetre.

2. 4. *Flora and Fauna:* There are evergreen forests in this area as in the tropical zones. Commercial significance of these woods is very great. In the most famous Charkoshe Forest lying in this area Sal,

Oak, Khaer, Simal, and small Kalikath and bamboo varieties are commonly found. However, due to the pressure of population in recent years, de-forestation of the area is taking place. Consequently big animals like tiger, bear, elephants, Ghoral, leopards, deer, boar, stag are fast vanishing.

3. Village and houses

3. 1. Village: Dhimal people divide their villages into old and new village settlements. Area having a long history of their settlements is called old village and the new settlement area is called new village. Though the Dhimal villages are almost like any other villages in the plains, it can be located as Dhimal village without difficulties. Some conspicuous features of a Dhimal village are, no other tribes are allowed to settle among the Dhimal people, and the Dhimals do not keep any kitchen-gardens. In other words a Dhimal village is a cluster of houses or hamletes ranging between 3/4 to 25/30 houses at the most.

3. 2. House: A Dhimal house is one storied structure with the belts elevated above the ground. They keep their houses very neat and clean and the walls and doors are lavishly decorated with paintings and drawings of sun, birds and flowers. The main house housing the Sakodir (housegod) should always be facing towards the east. Their kitchen rooms are either separate or fixed round a corner of the main house. Go-downs, cowsheds, pigsheds and poultries are built separately at a considerable distance from the house where they live.

4. Historical background

4. 1. *Dhimal & Kiratis*: Dhimal people regard themselves as kiratis (Indo-Mongoloids). It is said that the Dhimal people belong to an ethnic category of the kiratis who are believed to have settled down along the northern or north-eastern Himalayan region long before 1000 B. C. or even before the coming of the Aryan to the Indian sub-continent. According to a chronicle extant in the form of folklore, the Dhimals are shown as the descendants of Dhikompa, the son of Than Daba who was the youngest of the ten Kirat brothers. Dhimal regard the Limbus as their nearest kins of all the Kiratis. There goes a story about this. Once upon a time two Kirat brothers went to Kashi (Varanasi) on a pilgrimage. Unfortunately the younger brother was somehow left behind. Thereafter the elder brother came back all the way to the mountains all alone chopping banana and Bohori trees falling on the way and became Limbu. The brother who was desperately tracking the trail of his elder brother lost all hopes to meet him seeing new soots already growing on the banana tree chopped by his brother and the Bohri trees turning black in the chopped places. Thus the younger brother stayed back in the plains and became Dhimal. This folk story is popular among all the kirat tribes living in different parts of the hills, plains, Assam and even Burma.

4. 2. *Ancestors and ancestral home:* We have to consult the history of the Kiratas living in the north and north-eastern Himalayan region to trace down the origin and ancestry of the Dhimal people. We find

the mention of some kind of relation existing between the Kiratis and the Aryans around 10 th century B. C. in old Sanskrit books. Like all other tribes of Kirat group such as Meche, Koche, Tharu, the Dhimals also can be believed to be living in the plains since time immemorial. The Dhimals also have the same belief.

Though Dhimals are spread up to Assam now, their early settlement was not extended beyond the Mai (Kankai) river. According to them there used to be a Dhimal settlement west of Lohandra river also up to the Koshi river in early times.

This shows that the Dhimals migrated from the west to the east.

4. 3. *Nomadic nature and its cause:* Until 1970 B. S. the Dhimals were partly semi-nomadic. They never settled in one place for more than 4/5 years. Migration was possible and easier in those days because there were enough forests and the density of population was very small. Apart from this there were several other reasons of their nomadic nature, namely, epidemics, exhaustion of soil fertility after 4/5 years, fire, threat of wild animals, pressure of population etc. After 1970 B. S. areas of new settlement opened up and malaria also decreased considerably. People started pouring in Terai from different places. Thus the Dhimals were also compelled to settle in a fixed place taking up farming as their main occupation. After the launching of Malaria eradication campaign in this area in 2021 B. S. the population of the area almost doubled. The construction of east-west highway has also effected the lives of the Dhimal people.

5. Racial characteristics and physical features.

5. 1. *Physical features:* From the point of view of physical features the Dhimals belong to the category of Indo-Mongoloid group of people. All the traits and characteristics of the Dhimal people go with those of the Indo-Mongoloid people of cis-Himalayan region of Indian sub-continent. Some of their ancestral physical features have undergone slight changes due to the effect of different biological and geographical environment they had to live in. The Dhimal people have a dark-brown complexion; black, dense and coarse hairs, very sparsely grown moustache, beard and hair on the body; they have small eyes and thin eyebrows and eyelashes, and Mongoliod fold over the upper eyelids of the eyes. Other physical features of Dhimal are a short and flat nose with a sprawled alae and broad nostrils; medium to everted lips, long and thin ears, round chin and full cheeks, and athletic body and a height slightly taller than the average height of the Rais and Limbus.

5. 2. *Hereditary traits:* The hereditary traits of the Dhimals are again identical with those of the Mongoliad people of cis-Himalayan region. The percentage of "Transverse crease" in Dhimal population is admittedly high. The absence of "Hyper-trichosis pinnae auris" is also remarkable like in other Mongoliad population. The Dhimals are similar to the Mongoliads in "Tongue-gymnastics," "Hand clasping and Arm-foldings."

6. Language

6. 1. The spoken language of the Dhimals is called

Dhimali. It is not represented in any script, therefore, any written records of the language is unavailable. When necessary, they use the Devnagari script. About its genetic classification Grierson and Konow classified it as one of the Complex Pronominalised Himalayan Languages of the Tibeto, Burman family. Shafer includes it is the Bodic division of Sino-Tibetan family. S. K. Chatterjee describes it as one of Himalayan Group of Tibeto-Burman. Paul K. Benedict quotes it as Abor-Miri-Dafla (Mirish) languages of Tibeto-Burman Branch belonging to the Sino-Tibetan family.

6. 2. *Dialect Variations* : Two main varieties of dialects of Dhimali can be distinguished namely the eastern and western mutually intelligible, spoken by the Dhimals living in the areas divided by the river Mai. The eastern dialect has been greatly influenced by the Rajbanshi speech, we may also mention that the western dialect has been in close contact with the Tharu speech.

6. 3. *Morphology and the sounds* : Dhimali is a pronominalised language which makes the morphological analysis somewhat threatening.

The Dhimali sounds are not unfamiliar to any native speakers of Nepali. The sound systems and structures are interesting. The presence of glottal sound is a prominent feature of the language. Homophonous words are plenty in the language and Dhimali is strongly suspected to be a tonal Language. No less significant factor about the Dhimali language is the regular interference of the Nepali speech in its system.

A Dhimal is born a bilingual, Nepali is his or her second language. Dhimali has freely borrowed words and sounds, however, the distinction can be easily made. The retroflex sounds which are absent in Dhimali are gradually emerging in the Dhimali sound system. Less frequent Dhimali words are thrown into disuse and being rapidly replaced by more active and convenient Nepali words.

7. Dress and Make up

7. 1. *Dress* : Dhimals used to have special kind of dresses suitable to their physical feature and geographical environment. The Dhimals living in warmer places wear scanty dresses exposing most parts of their body. The males used to put on the loin cloth (Langouti), vest (bhoto), cap (tupri). The Dhimals in this dress can still be seen in some places but the majority of them today wear Daura Suruwal, Coat, Kamiz, Dhoti and Kachhad. The Dhimal women, however, still wear Bona which is 5 to 6 feet long piece of handwoven material covering from breast to the knees, and used without any Cholo (blouse). Bona has different names such as Itangi, Pataloi, Chamuthi, Dabona, given according to the design. All of these have black colour as their background crossed with red and yellow lines. Sometimes the Dhimal women buy Kochini Bona (worn usually by the Rajbanshis as Petani) and wear them. During winter Algi or Dhawa is intertwined across the breast and is used as cloak. These days some Dhimal women can be seen in Sari and blouse specially in Jatiri and marriage ceremonies.

7. 2. *Ornaments* : The male Dhimals do not wear much ornaments except Aankhuti which is a kind of ring. Earlier the youths specially, used to wear Giliti or silver Gota, Thoka (hand bands), Gakali (ear rings). The frontal ornaments of the Dhimal women are Puwanlo (large red beads), Nadoi (eartop made of Indian coins), Khuntila (hanging eartop worn on the upper part of the ear), Sankhai, Thoka, Hari(a golden neck wear),etc. But today ornaments like Sona, Takamala, Singli, Tise, Gulikathi, Vismala, Gojmala, Kolli, Hansuli, Chandrahar, Nakamundi, Pata, Thoka, Khanru, Aankhutti, are in vogue. Dhimals do not much make use of gold. They use mainly silver ornaments. The richer Dhimal women used to wear the ornaments of gold worth about 1800 to 2000 tolas in the marriage or Jatiri ceremonies. But that is completely out of practice now.

7. 3. *Hair-do and make up* : Dhimal women are very particular about their hair-do. They hardly keep their hairs falling loose. They wear their hairs in roll or knot which is called 'Khopa' in Dhimal language. Khopa is of many varieties, Jur Khopa, Lotang Khopa, Binda Khopa, Saitar Khopa, is much in vogue. The Dhimal women can easily be distinguished from others by their hairstyle. Dhimal women in most cases do not make a hair partition, and if it is made at all the hairs are tended upwards not sideways. They tuck flowers in their Jur Khopa, but in marriage ceremonies they prefer to tuck leaves of tree instead.

Dhimal women do not put Tika on their forehead. Instead they paint Choka, Tattooing on

their nails, arms, legs and chest. Chauka, however, is something more besides a simple make up; there is a popular belief that the Chauka goes with the wearer even after his or her death.

8. Folk literature and music

8. 1. *Folksongs* : Dhimals c rtainly are lovers of music but there are little variations in their melodies. When asked for the reason, Dhimals say that when Saraswoti had come distributing songs they received it in their bowls, and the intoxicated carrier smashed the bowl on the way and only the Jarisona music was left over. Therefore Jarisona is always sung in the begining and the end of musical session. The Dhimals do not want to sing their songs for the strangers expect for Jarisona. Jarisona is sung at a sitting posture and therefore is popular as Baithari and Baithungi. Special occasions for song festivals are marriage ceremonies, Asad Puja and Parwa (Tihar). Jarisona is sung by the duet parties of men and women. The singers are not even aware of the passing of day and night thus singing. Among other folk songs Turia and poto are more popular.

8. 2. *Folktales* : The practice of telling and listening the tales is popular among Dhimals. Their own term for tales is Ninka Telling stories during the mornings and the afternoons is not considered good because these are the working hours. Eventually evenings and nights are preferred. The tales told by the elders are the sources of all knowledge, education and entertainment of the Dhimal children. The themes of the tales are mainly the origin of differ-

ent races, their own separation from other Kirati clans, lessons of wisdom and justice, birds, and animals, ghosts and spirits, sufferings and heroism of the orpahns etc. In the stories showing exceptional cleverness of the characters, in one way or other, the influence of the Mongols is discernible; in the more imaginative ones the historical and mythological incidents and characters tend to be more super-natural. It seems that the Dhimal folk tales give more importance to incidents than characters.

8. 3. *Proverbs and riddles* : Proverbs are used to make the conversational language and thoughts and logic more sharp. The proverbs in use are not that many in number but the social and historical base from which they originated can be an interesting study and they tell much about the gradual development of the Dhimal social consciousness. Folk riddles are popular among the Dhimal. They are not limited to any age or sex group. The Dhimals customarily have tabooed the use of folk riddles during the day. The riddles pertain mainly to the materials of daily use in Dhimal social life. The puzzles must be solved, in case of failure the winner must be given a fake-village (but not just the empty basket humiliating the defeated one.

8. 4. *Folk dances* : Dhimal dances had some rigid rules in the beginning; but these days they are not strictly followed. The Dhimals perform dances specially during Parwa. (Tihar) festival. In olden times this dance used to begin from the new moon night to the full moon. The dances have different gestures and postures. Among them Poyapoka

(fishing dance), Utanga (Jumping dance), Vindah-erko (mud dance) are still in practice. Dhimal dances whether they be male or female cover their head like that of a bride by Dhawa or Algi (handwoven shawl), stretch their both hands and dance slowly as a trembling banana leaf in wind. The movement goes slowly on to the cresendo according to the rhythm of music, and the dancers and band players jump and go around making a circle. When asked about the dance the Dhimal women do not feel shy to confess that they learn it by imitating the leaf of the banana tree shaking in the wind.

8. 5. *Folk musical instruments :* The musical instruments used in the dances do always go in pairs. The instruments usually necessitate a pair of Bhale or Chyabrung, a pair of Bomana or Murchunga and a pair of Urni, a one string-instrument. While making pairs it is seen that the Doka (male) and Maini (female) sounds are arranged without any mistake. Besides these, the instruments used in the Dhimal society are Tumjhai, Daudara, Sairenja, Wasuli, etc. Tumjhai is fast disappearing because of the nonavailability of the skilled persons to make it. Dodara and Sairenja are also not much in use towards the western side. Dhol, a kind of large sized drum is much used in the social festivals, marriage ceremonies, death rituals, and on several other occasions. The manner in which Dhol, Urni, Gomana and others are played is called 'Podo' by Dhimals. The Dhimals singers and musicians believe that there are many Podos but they actually have 20, 25- 20, 25 at the moment.

9. Food and Drinks

9. 1. Food: Dhimal food as a whole is very simple It consists mainly of Bhat (rice), Dal (pulse), and Tarkari (curry). They do not include pickle sausage in their diet. Sometime back enough Chirainto used to be mixed up with the diet but these days it is much too less in practice. The Dhimals still make less use of spices, oil, ghee, and curd in their daytoday life. Among the non-vegeterian Dhimals the meat of Gohoro variety of crocodile is much preferred to any other animals.

In special festivals Chichri, Bagiyatole, and others are used as gifts. Chichri is a steamed rice and Bagiyatole is a steamed rice flour. Dhimals use rice and its different varieties more than anything else.

9. 2. Drinks : Dhimals call themselves Matuwali which means that they make extensive use of all kinds of intoxicants like tobacco, Bidi, Cigarettes, Supari etc without any sex bar. Among drinks, every Dhimal house prepares Gora (beer) and Rakshi (wine) for use in every social functions.

Dhimals normally do not drink tea.

10. Utensils and tools

10. 1. Utensils : The Dhimals use earthen pots and jars to carry water, to brew wine, to fry food grains, to boil yam and other ground fruits. Until quite recently they used to cook rice also in earthen pots. They posses only a few basins made of metals. They even store their clothes in large eart-

hen pot which is called Roti. They acquire the pots of clay from the pot makers through barter exchange. Though they have names for different pots in their own language, they are not known to make any pots for themselves. Besides this they also use the body of gourds to keep beer and drinking water. The Dhimals also bring Pirungo Khongi-basket Doko, and bamboo sieve into use.

10. 2. Tools: Besides farming the Dhimals are also interested in hunting and fishing. Tools they utilise for hunting are Gulthai, Dhanukher (Bows), Khapar (lance). They use hooks, net or Jali for fishing. They use various tools like Dufe (axe), Thukuni, Khukri, Culthai (a cloth thread used to throw stone), Kodala (spade). Kachiya (scythe), Khonta (digger), Ara (saw), Khorandi (vegetable cutter), Chuppi (knife), Dau (hook), Jheer (long needle) and plough for different purposes.

11. Family and Kinship

11. 1. Family : Three kinds of Dhimal family units are distinguished :

(a) Nuclear family,
(b) Joint family,
(c) Extended family.

But some of the mixed family units do not belong to any of these categories. Though the joint and extended families are regarded as the ideal and economically efficient family units, nuclear family unit seems to be the most popular family system among the Dhimals.

Dhimal is a patriarchal society. Every family is dominated and ruled by the males. The son is supposed to inherit the property as well as perform all sorts of rites from birth to death. Though the women do not enjoy as much rights as the men in the community, the female or the mother entirely looks after the domestic affairs.

11. 2. *Kinship*: Like every other society the Dhimals also make a double category of kinship on the basis of (a) consanguineal relationship and (b) affinal relationship. Father, uncle, son, grandson, brothers and cousins come under the category of blood relation; maternal uncle, wife's brothers and sisters, and husband's or wife's parents come under the affinal relation. There is also a third category of kinship such as iscreated by adopting sons and daughters and entering into a friendly bond with someone under the witness of the people of the community. Dhimal people regard blood relation as the strongest form of relations. That is why, the uncle is regarded as nearer than the maternal uncle.

They have different terms to call relations. They can recall their ancestry as far back as five generations and place and name their relations easily. Sometimes the terms of designating kinship may appear confusing, however, there will not be any difficulties in recognizing the relation.

In the Dhimal community a man is free to crack jokes and play pranks with the sisters and brothers of his wife, or with the brothers and sisters of his brother's wife. But

no one can make railleries of his or her parent-in-laws and sister-in-laws.

12. *Rites & passages* : The social rites in a Dhimal community -can be divided into three parts for our convenience: (a) birth ceremony (b) wedding ceremoy (c) death rites.

12. 1. *(a) Birth ceremony*: No rites are performed before a baby is born. However, after the child-birth, the mother and child are given washing or ablution. The child is named after the ambilical chord withers away, and the mother also comes out of confinement on the same day. A baby is named without astrological considerations. A stranger is named after the nature of his occupation, and babies are named after the day they are born or after some favourite flowers. Any person of the house can give the baby name. Though they do not specifically celebrate the birth day ceremony of a son or daughter the Dhimals usually seem to give more importance to the son.

12. 2. *(b) Wedding*: The parents get impatient to get a wife for their son as he becomes 14 or 15 years old. But the son should take more initiative to find a girl for himself. He is free to go to any house to search a girl by avoiding his relations or distant relations. A boy's social or economic status is not considered while giving a daughter's hand in marriage to him. A girl also has her own special preference for the choice of a boy. A Dhimal girl prefers a short or medium sized boy below the beard growing age. A bride is usually older than a bridegroom. Though there is not any dowry system among them, the parents of the boy

must accept some monetary offer as a bride-price from the parents of the girl.

Dhimal marriage system is roughly divided as follows :

(a) Suitor service marriage,
(b) Forced marriage,
(c) Marriage by loan
(d) Arranged marriage.

Under the Suitor service marriage system (or 'chestnut' marriage system) a boy makes all kinds of efforts to convince the girl about his attitude by forcing to feed her a chestnut. Under the forced marriage system the boy makes the girl accept his offer by force. A girl agrees to marry the boy, and sometimes if the marriage cannot be solemnised due to financial difficulties the girl is sent to the boy's house. This is called marriage by loan. Marriage by arrangement, as the name implies, is fixed up by both the contracting parties and conducted smoothly.

12. 3. *(c) Death* : Dhimals normally bury the dead, though some prefer to burn it. The ritual of burying and burning the married or unmarried dead are largely the same except for some minor differences. If the dead is an unmarried boy or girl plants of banana or flower are planted on the grave. This, however, is not the custom in the case of married ones. While burying the dead, fowls are sacrificed along with the offer of rice and drinks. Kampapi (purification ritual) is performed at one's own convenience.

This takes place on the fourth day of the death, in most cases. Until the purification rite takes place, every member of the family and related kith and kins should all observe the mourning. On the day of purification the members of the funeral procession are given a feast and the Hara purified.

13. *Economic life :* Though the land reform system has divided land into four categories on the basis of production as Abbal, Doyam, Sim and Char, the Dhimals have their own twofold classification called in their own language-Vit and Dhanohar. Vit is differentiated from Dhanohar in that the latter is used as paddy field. There are only two harvests-summer harvest and winter harvest. Paddy is the main winter harvest as Jute is the summer. Yet because rice is the staple food, paddy is given more importance, and therefore grown in both seasons. As such, the entire profit that the Dhimals have is derived from the surplus paddy and jute.The possession of animals is very limited, in many cases only a pair of the ploughing oxen. Milk and other milk products being less in use and the problem of pasture acute, Dhimals do not have these in their houses. Pet animals ars chiefly valued for manure. Every Dhimal family, being great meat loving people, possess at least one hog. Trade in any other way is almost non-existent. The women folk are sometimes seen carrying murai and rice in their basket for sale. We do not find any Dhimal involved in any kind of public or Jajamani system.

The economic condition of the Dhimals as a

whole is going down as a result of having to spend too much in urgent domestic affairs and in social expenditures. This deterioration in economic standard may appear natural in face of the land fragmentation, population growth and new trends and developments in other areas.

4. *Socio-politics and rules* : In the Dhimal society some social systems like Chourasi and Choumajhi used to have a strong hold until sometime back. In such systems an important village chief called Majhi along with all the youths and old folks of the village used to be present. Though the Majhi had the sole authority, every member of the institution could have his full say. Such systems were given the full acceptance along with all the judicial power. All kinds of cases ranging from a simple domestic affair to theft, divorce, division of property, rape, murder were discussed and settled in such systems.

Majhi tradition is inherited by many families even to this day. The custom of approaching Majhi at festivals and other occasions seeking suggestions still holds good. Minor cases arising from domestic quarrels are still settled amongst the Majhi, olderfolks and the Panchas. But though the old conventional laws and rules used to be fully accepted until some time back, they are increasingly loosing their ground slowly.

15. *Religion* : Like other Nepalese tribes, the Dhimals have kept their religious tradition and faith until now. They, however, do not seem to have accepted the Hindu deities fully. Nature is considered

omnipotent and then worshipped on several occasions. Death, sickness, poverty, children, beauty, wealth, marriage and all other phenomena are ascribed to the temperance of the god, and believed thereafter. Among many others, sterility or the death of children, poor returns from the land, the death of cattles, sickness, theft or the loss of wealth are considered to be the expression of the wrath of gods, so all sorts of Pujas, Bhakal, and other rites are performed in order to appease them. According to the popular beliefs all the Dhimal deities can be divided into two groups : a Family god and (b) Village god. The family god may number from 2 to 5 but there are three main Gods and Goddesses-Kali, Devi and Masan-in the majority households. These family deities are placed round a corner of the main house on a small elevated mound of earth shaped into the form of a temple, and whenever there is sickness of any kind within family or an accident reasons are found out, and the deities worshipped by burning incense. Village deity is the accepted deity of the whole village & is worshipped unanimously by all the villagers in the social festivals and individually at special festivals. Among the village deities the important ones are Radharam, Derangelai, Maharaja, Dharam Thakur, Diya Beranag, gharni berang, Dhami etc. In the village shrine where collective worships are performed a priest called Dhami is nominated. Each God and Goddess is worshipped at different places. Besides this, every Dhimal village possesses a shrine called the "Maharajako Than."

16. *Festivals* : Dhimal festivals are of two kinds--family

festivals and village festivals. The most important social festival is Sirijat which takes place in the month of Jestha-Ashad (June-July) marking the beginning of summer. It is also called Asade Puja after the month. On the day of this festival most of Dhimal village hold fair called Jatiri or Dhongdhonge where youths of both sexes from all neighbouring villages pour in for fun and frolicks. The date of the fair is decided by the members of the village community and fund raised at every door. During the festival the village deity is put on the back of earthen elephants and horses and on the human back; the night of the festival is passed in the temple without sleeping; the Dhari (loincloth) of the deity is squeezed; the heads of sacrificed animals are eaten; the holy water is sprinkled over every door (called Chi Juraika); the drum competition is held. People from neighbouring villages come as guest and are served bountifully with meat, rice & drinks with the full participation of the hosts. The Dhimal Dhami, (the priest) shoulders the responsibility of the security of the village by sacrificing fowls and animals. Another important Dhimal festival is 'parwa' which is also called Ainbhi. Family festivals are usually performed on the first day of the moon. On this day all the members of family assemble in the ancestral home and clean a corner of the yard which is then walled off to instal the idol of the deity. The rites of worshipping are performed with the sacrifice of fowls like hens and parrots. Then there is a feast of drinks, rice and meat. During parwa all the family and village deities icluding the dead ancestors are worshipped. On the next day of 'Piya Barbar' all

the pet animals including cows and oxen are first fed to their content, the house and all its corners, doors, cowsheds, ovenpit, river, crossways are all worshipped by burning incense and lamps; and all the household materials specially loom, okhli (dug out wooden framework used for husking rice), plough, spade etc. are washed, purified and then worshipped. The Dhimal kids would then go around saying 'Deusi'. They do not say Bhailo, a form of singing as other hill people. Banana cells are used in Deusi, though sometimes replaced by the market crackers.

In Sirua (New Year festival) and Fagu (colour festival), Dhimals cook special food called 'Chheli' and 'Babar'. Festival like Dasain, Maghesankranti are not observed fully though in some villages hogs and goats are slaughtered. Dhimals, however observe Nwangi festival with special arrangements. Besides these Dhimals observe Gawapuja. Bandhapuja, Maipuja. These days the rich Dhimals have begun to observe Satyanarain Puja, the reading of puranas and Swosthani puja in the presence of a Brahmin priest.

17. *Shamanism and medicine:* If a member of the family falls sick the Dhimals invite an Ojha (a witch-doctor) and appease the spirit possessing the patient. There is a difference between Dhami and Ojha. A Dhimal dhami is in fact the worshipper at the shrine of the village God. Since he is supposed to look after the well being of the commnnity he appeases the major deities by offering supplications. He is supposed to come forward with his magic power to ward off any kind of epidemic breaking out around the village, for the safety of

the community he represents. But the treatment of the patients is conducted by the Ojha (also a kind of witch-doctor). The Ojhas are also of two types representing evil spirit and holy spirit. In Dhimal villages the Ojhas are much more preferred to any other varieties of the witch-doctors who are also in great numbers in the village. The Ojha first divines the spirit possessing the patient by hanging a stone from the last finger of the patient and thereafter appeases the spirit by prayers and worships. But some other Ojhas do not hang stone to divine the spirit. Such Ojhas mostly specialise in the treatment of women and children. They make treatments by offering the patient herbs and divined water or by shaking the spirit down with blades of grass and burning rolls of clothes. 'Ojha Bhoka' is performed by chanting hymns loudly.

Most of the Dhimal Ojhas believe that they get most of their trainings and vision in their dreams. Nobody takes up Shamanism as a full time occupation; rather it is something inherited from the forefathers.

18. *The Transition* : The so-called area of Dhimal settlement is not exclusively dominated by them. Besides the Dhimals many Terai & hill tribes like Rajbanshi, Tajpuria, Tharu, Meche, Satar, Jhangar, Gangai, Mushar, Bantar, Magar, etc. also settle in the areas. People from the hills started migrating to the Terai mainly from 1950 onwards. Prior to this the Dhimals were not so much mixed up with other kinds of people. But these days a kind of social intercourse between the Dhimals and the hillians seems to be growing. They have started attending each others marriage ceremony and

other social festivals. Nowadays a marital relation is also growing between the Dhimals and the other traditionally known as the touchable tribes.

Previously the Dhimal society used to be very closed; they used to have their own idiosyncratic beliefs, and rites. Now that they are exposed to other cultural atmospheres, they naturally have started loosing some of their own traits. The impact of Hindu religion seems to be very great on them; the Dhimals have even started getting Brahmin priests to perform their rites. They even dramatise the stories of the Mahabharata and Ramayana in Dhimal and Rajbanshi language and perform them in the villages. Though they have become more liberal in their attitudes towards fooding, clothing etc. by being exposed to the new and challeging cultures they have strictly retained some of their slack moral and ethical beliefs. As a matter of fact, the East— West Mahendra Highway has opened up new vistas and brought new challenges in the lives of the Dhimals.

—

other social festivals. Nowadays a marital relation is also growing between the Dhimals and the other [illegible] community [illegible] the [illegible] tribes.

Previously the Dhimal society used to be very closed, they used to have their own [illegible] ballads, and rites. Now that they are exposed to other cultural atmosphere, they naturally have started losing some of their own tradi-[illegible]. The impact of Hindu religion seems to be very great on them; the Dhimals have been attracted towards Brahmin priests to perform their rites. They even dramatise the stories of the Maha-bharata and Ramayana in Dhimal and Nepali language and perform them in the villages. Besides they have become more liberal in their attitude towards [illegible]. [illegible] being exposed to [illegible] and [illegible] culture, they have [illegible] [illegible] their [illegible] ballads are [illegible]. The Highway has opened up new vistas and brought new challenges in the lives of the Dhimals.

F. Some illustrations

1. An Eastern style Dhimal obeisance.

1) House types aud villages

2. Shimal Tree– A symbol of Totemic plant.
3. Small Dhimal village.
4. Mainawari village in a jungle vicinity.
5. Dapgachhi Dhimal village.
6. View of a Dhimal village.
7. Two storied Dhimal house.
8. "Tharancha Sha"– House on wooden pillars.
9. "Puraika Sha"– House on mud platform.
10. Front view of a Dhimal house.
11. Full front view of typical Dhimal house.
12. "Shalling"– A house courtyard.
13. A common courtyard.
14. Household earthen pots and mud baskets.
15. "Chi taka Sha"–Shaded platform to keep water.

2) Agriculture and Trade

16. A scene of ploughing.
17. A view of carrying bamboo from Chula-Chuli (Chure range)
18. Collective Fishing.
19. Women returning from village market.
20. Dhimal woman making purchases in a market.

3) *Physical Features*

21. An oldman with round face, long thin ear, short and flat nose and scanty hair growth.
22. An old woman with long extremities.
23. Dhimal belle with round face, long ear, flat nose and marked epiconthic fold.
24. Dhimal youngman with broad nostrils and everted lips.
25. A Dhimal boy with marked Mongoloid eye fold and full cheeks.
26. A Dhimal with complete epiconthic fold and pycnic body.
27. A Teghre Dhimal 'Majhi' (Headman) with typical mongoloid feature.
28. A Dhimal man with typical long and thin ears pronounced nose and athletic body.
29. Dhimal males with athletic bodies.
30. Dhimal girls with flat and short noses.

4) *Family*

31. A joint family from jambujhar.
32. A Rajding Majhi (Headman) from jambujhar village.
33. A well-to-do Dhimal family.
34. Dhimal couple on their way to father-in-law's house.

5) *Folk dance and instrument*

35. Drum: Dhimal's most important musical instrument.
36. An old man dancing with the drum.
37. Dhimal from Lalbhiti playing as Urni.

38. Dhimal from East playing on 'Dodora'- a musical instrument.
39. Jamdar Dhimal playing an 'urni'.
40. A Dhimal majhi (Headman) playing a 'Serenja' (Sarangi).
41. Dhimal dance party.
42. A Dhimal dance pose.
43. View of a Dhimal folk dance.
44. Dhimal belle dancing.

6) *Hair styles and ornaments*

45. 'Binda khopa'– a hair style.
46. 'Lotang khopa'– a hair style.
47. 'Jur khopa'– the most popular hair style.
48. 'Pettang khopa' (Saitar khopa)– a hair style.
49. 'Dhikauri khopa'– a hair style.
50. Dhimal girls in their 'Binda khopa'.
51. Dhimal ornaments.

7) *Folk arts and crafts*

52. "Mukhamarika" and door carvings.
53. "Chaki"– Shelf on the main pillar.
54. Wall paintings.
55. Central pillar on a verandah.
56. House paintings from the East.
57. "Choka" Tattooing.

8) *Marriage and Death rites*

58. Gift token for a Dhimal wedding.
59. Preparing for a marriage procession.
60. Groom on a bullock cart.
61. "Haris" at a Dhimal marriage ceremony.

62. Dhimal- marriage procession.
63. "Beejalai"- Young Dhimal girls waiting for a marriage procession.
64. Couple waiting for the blessings.
65. A new bride serving Dal on the marriage feast.
66. Invitees on the marriage feast.
67. Bride and other village women at a marriage feast.
68. Groom and bride visiting the village shrine.
69. New Bride and Groom.
70. A consanguineal brother bringing gift on the 'Kampapi' day (death ceremony).
71. The cheif mourner taking bath on the day of 'Kampapi (death ceremony).
72. A girl purifying herself on the death ceremony.
73. Goat to be Slaughtered on the death ceremony.
74. Pig to be Slaughtered on the death ceremony.
75. Pig Slaughtered for death ceremony.
76. Dead body carriers departing after applying mustard oil.

9 *Religious beliefs*

77. Gram-Than- the village shrine (inside the jungle.)
78. A Gram-than- the village shrine.
79. Children outside the Gram-than- village shrine.
80. 'Dhami' (Priest) asking for blessings for the newly married couple.
81. A Shrine from Raja-Rani Pokhari.
82. Thakurbadi of Purbeli Dhimal.
83. Clay horse, more than 100 years old offered in the village shrine of Raja-Rani Pokhari (Letang)
84. Clay elephants and horses about 100 years old, offered in the village shrine of Sira Baluwahi (Dangi Hat).

10) *Priest and Shamans*

85. A Rajdhami (Head Priest) from Phaguwa.
86. A Limboo Shaman pacifying village godlings.
87. An Ojha Bhoka performance.
88. An Ojha Bhoka (Shaman-performance).

11) *Dhimal females*

89. Dhimal females from Bahunedangi.

90. Women from the East.
91. Dhimal women in their best dress and ornaments.
92. Happy mother and daughter.
93. Dhimal girls pounding.
94. A Dhimal women in the loom.
95. Young women in looms.
96. A Dhimal women weaving Dhokara
97. Preparation before weaving.
98. A Dhimal female in the loom.
99. Dhimal girls going to serve the marriage feast.

12) *Miscellaneous*

100. "Mepondo", The fire place.
101. Awarang (oldman) smoking thodara chilim (Hukka).
102. An oldman smoking thodara chilim (Hukka).
103. Children in a game of Ghanghaura.
104. Children playing in a paini-water canal.

—

E

62. Dhimal- marriage procession.

63. "Beejalai"- Young Dhimal girls waiting for a marriage procession.

64. Couple waiting for the blessings.

65. A new bride serving Dal on the marriage feast.

66. Invitees on the marriage feast.

67. Bride and other village women at a marriage feast.

68. Groom and bride visiting the village shrine.

69. New Bride and Groom.

70. A consanguineal brother bringing gift on the 'Kampapi' day (death ceremony).

71. The cheif mourner taking bath on the day of 'Kampapi (death ceremony).

72. A girl purifying herself on the death ceremony.

73. Goat to be Slaughtered on the death ceremony.

74. Pig to be Slaughtered on the death ceremony.

75. Pig Slaughtered for death ceremony.

76. Dead body carriers departing after applying mustard oil.

9 *Religious beliefs*

77. Gram-Than- the village shrine (inside the jungle.)

78. A Gram-than- the village shrine.

79. Children outside the Gram-than- village shrine.

80. 'Dhami' (Priest) asking for blessings for the newly married couple.

81. A Shrine from Raja-Rani Pokhari.

82. Thakurbadi of Purbeli Dhimal.

83. Clay horse, more than 100 years old offered in the village shrine of Raja-Rani Pokhari (Letang)

84. Clay elephants and horses about 100 years old, offered in the village shrine of Sira Baluwahi (Dangi Hat).

10) *Priest and Shamans*

85. A Rajdhami (Head Priest) from Phaguwa.
86. A Limboo Shaman pacifying village godlings.
87. An Ojha Bhoka performance.
88. An Ojha Bhoka (Shaman-performance).

11) *Dhimal females*

89. Dhimal females from Bahunedangi.

90. Women from the East.
91. Dhimal women in their best dress and ornaments.
92. Happy mother and daughter.
93. Dhimal girls pounding.
94. A Dhimal women in the loom.
95. Young women in looms.
96. A Dhimal women weaving Dhokara
97. Preparation before weaving.
98. A Dhimal female in the loom.
99. Dhimal girls going to serve the marriage feast.

12) *Miscellaneous*

100. "Mepondo", The fire place.
101. Awarang (oldman) smoking thodara chilim (Hukka).
102. An oldman smoking thodara chilim (Hukka).
103. Children in a game of Ghanghaura.
104. Children playing in a paini-water canal.

—

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

मुद्रक :–
'प्रज्ञा-मुद्रण' कमलादी, काठमाडौं ।